

Muhammed Abduh'un Hikmet Kavramına Yaklaşımı*

Buket Ataman | <https://orcid.org/0000-0002-3180-8454>

Sorumlu Yazar | bktatm58@gmail.com

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi | <https://ror.org/04f81fm77>

Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas, Türkiye

Ahmet Çelik | <https://orcid.org/0000-0002-8072-5364>

ahmetcelik@cumhuriyet.edu.tr

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi | <https://ror.org/04f81fm77>

İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri, Sivas, Türkiye

Öz

Muhammed Abduh, yeni ilm-i kelâm döneminde Mısır coğrafyasında yaşamış önemli bir düşündürdür. Yazmış olduğu eserler ile İslam düşüncesine katkıda bulunmuştur. O, İslâm düşünce dünyasına yeni akli bakış açısı kazandırmak istemiştir. Dinin ilmî ve akli hakikatlerine ulaşmayı amaçlamıştır. Bu minvalde o, çağdaş bilim anlayışına ve verilerine önem vermiştir. Abduh, akıl ve ilim arasındaki ilişkinin önemini vurgulayarak dinin rolünü etkin hale getirmeyi hedeflemiştir. Çünkü ilerleyen zamanla birlikte 19. yüzyıl dünya şartları ve düşünce yapısı hayli değişmiştir. O, bu amaçla Batı dünyasının İslam'a yönelik felsefi cereyanlarına ve bâtil akımlarına karşı söylemler geliştirmiştir. Abduh, geliştirmiş olduğu söylemlerinde “Hikmet” kavramını bir yöntem olarak kullanmıştır. O, mevcut asırda özellikle batıda gelişen mutlak akılcı ve determinist bilim anlayışı karşısında İslam'ı hikmet kavramıyla anlatmanın uygun olacağını düşünmüştür. Abduh, Müslümanların eğitim, bilim, teknoloji, ekonomi, sosyo-psikolojik vs. tüm alanlarda söz sahibi olmasını istemiştir. Abduh bu hedeflerini gerçekleştirmek, dîni düşünce yapısını ihya etmek ve canlandırmak için mücadele etmiştir. Allah'ın fiilleri, mahlûkatı, dinin maksatları üzerinde düşünmek için hikmeti bir araç ve metod olarak kullanmıştır. Bunun için o, klasik kelâmdeki gibi Allah'ın zatı ve sıfatları hakkında detaylarda saplanıp kalmaktan yahut teorik tartışmalara girmekten ziyade farklı bir yöntem tercih etmiştir. Bu amaçla Abduh, mahlûkat üzerinde tefekkürün, nasların hikmet ve maksatları üzerinde düşünmenin önemine vurgu yapmıştır. Onun düşünce dünyasında Kur'an'ın ruhuna uygun ve isabetli yorumlar yapma, varlıkların özündeki manaları anlama, kâinatın yaratılmasındaki gayeleri bilme, insanların ihtiyacına uygun içtihatlar üretme hedeflenmiştir. İşte o bu hedefleri gerçekleştirmek için hikmeti uygun bir yöntem olarak düşünmüştür. Aynı zamanda Abduh hikmet vasıtasıyla getirdiği özgün yorumları ve akılcı yaklaşımlarıyla taklit ve taassup anlayışı ile mücadele etmeye çalışmıştır. Ona göre, sağlam bilgi olan hikmet, iradeye hâkim olarak insanı amele sevk etmektedir. Hikmetin nazarî boyutu değil, insanı amele sevk eden pratik yönü üzerinde durmuştur. Onun perspektifinde hikmet ile insan, şeriatın asıl sırlarına vakıf olabilir. Çünkü dinin, amellerin hikmetini kavramak ve bunun da Allah'a itaat demek olduğunu, inanan kimse bilmelidir. Akl-ı selim aracılığı ile İslam düşüncesinde içtihat kanalları tekrar canlandırılabilir. Böylece insan, tabiat-taki sebep sonuç ilişkisini hikmet vasıtası ile doğru anlamlandırarak, her şeyin ilk yaratıcısına, bütün sebeplerin ilk sebebine doğru yol almaktadır. Sebeplilik ilkesine önem veren Abduh, gök cisimlerinin durumlarından modern kozmolojik örneklerden hareketle sebep sonuç ilkesine dikkat çekmiştir. O bu söylemi ile doğa yasalarındaki nedenselliği, düzeni ve kuralları desteklemiştir. Dolayısıyla rastlantılara, efsanelere, gizemlere pâyeye vermemiş hikmet ile bilim arasındaki ilişkiyi vurgulamıştır. Evrende hâkim olan biricik düzenin arkasındaki sebep ve güç benimsenmiş, hikmet dine ulaştırılan bir vasıta olmuştur. Zira Kur'an-ı Kerim ve peygamberler tevhidin hikmetini ortaya koymak için gelmiştir. İnsan ibret olarak tevhide ulaşabilir. Hikmet ise ibretin yoludur. Bu yorumlarıyla Abduh'un hikmeti dini düşüncede bir yenilenme biçimi olarak kabul ettiği görülmektedir. Bu söylem, klasik kelâm hikmet söyleminden farklıdır. Çünkü klasik kelâm hikmet söylemi muhtelif teorik

tartışmaları barındırmaktadır. Abduh ise farklı bir hikmet boyutunu ile ilahi fiillerde, yaratılanlar üzerinde tefekkürle, din ve bilim kardeşliği vurgusu ile Müslümanları batı karşısında yükseltmeyi hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler

Kelâm, Muhammed Abduh, Hikmet, Dini Söylem, Yenilenme, Din-Akıl İlişkisi

Öne Çıkanlar

- Bu çalışmada Muhammed Abduh'un Hikmet kavramına bakış açısı incelenmektedir.
- Abduh hikmet ile İslam düşünce dünyasına bir ivme kazandırmaktadır.
- Hikmet üzerinden modern Batı dünyasına ve determinist bilime cevaplar üretilmektedir.
- Akıl-nakil ilişkisi kurularak içtihat ruhu canlandırılmak istenmektedir.
- Hikmetin teorik ve nazari boyutundan ziyade ameli yönünü dikkat çekilmektedir.

Atıf Bilgisi

Ataman, Buket – Çelik, Ahmet. “Muhammed Abduh'un Hikmet Kavramına Yaklaşımı”. *Eskiye*ni 50 (Eylül 2023), 631-657. <https://doi.org/10.37697/eskiyeni.1298277>

Geliş Tarihi	18 Mayıs 2023
Kabul Tarihi	21 Eylül 2023
Yayın Tarihi	30 Eylül 2023
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: İki İç Hakem (Editörler – Yayın Kurulu Üyeleri) İçerik İncelemesi: İki Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Etik	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur.
Etik Beyan	* Bu çalışma Doç. Dr. Ahmet Çelik danışmanlığında devam eden “Yeni İlm-i Kelâmda Hikmet Kavramına Yaklaşımların Değerlendirilmesi” başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır (Doktora Tezi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, 2023).
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Etik Bildirim	eskiyenidergi@gmail.com
Yazar Katkıları	Çalışmanın Tasarlanması Yazar-1 (%60) - Yazar-2 (%40) Veri Toplanması Yazar-1 (%60) - Yazar-2 (%40) Veri Analizi Yazar-1 (%60) - Yazar-2 (%40) Makalenin Yazımı Yazar-1 (%60) - Yazar-2 (%40) Makale Gönderimi ve Revizyonu Yazar-1 (%60) - Yazar-2 (%40)
Etik Kurul İzni	Etik onay, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal ve Beşerî Bilimler Etik Kurulu tarafından verilmiş olup 17.05.2023 tarihli ve 2023-92 numaralıdır.
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

Muhammad Abduh's Approach to the Concept of Wisdom (Hikmah)*

Buket Ataman | <https://orcid.org/0000-0002-3180-8454>

Corresponding Author | bktatm58@gmail.com

Sivas Cumhuriyet University | <https://ror.org/04f81fm77>

Social Sciences Institute, Sivas, Türkiye

Ahmet Çelik | <https://orcid.org/0000-0002-8072-5364>

ahmetcelik@cumhuriyet.edu.tr

Sivas Cumhuriyet University | <https://ror.org/04f81fm77>

Faculty of Theology, Basic Islamic Sciences, Sivas, Türkiye

Abstract

Muhammad Abduh is a significant thinker who lived in Egypt during the period of “the new ‘ilm al-kalâm”. His writings made an impact on Islamic philosophy. He aimed to provide the world of Islamic thought a fresh rational perspective. He sought to arrive at the logical and scientific foundations of religion. In this regard, he valued knowledge of and access to data from modern science. By highlighting the significance of the connection between reason and science, Abduh hoped to make the role of religion more effective. Because as time passed, the 19th century’s conditions in the world and its mentality significantly changed. He created discourses against the Western world’s misleading currents and philosophical tendencies against Islam for this reason. In his discourses, Abduh employed the concept of “wisdom” (*hikmah*) as a method. In response to the absolute rationalist and determinist interpretation of science that has been formed, particularly in the West in the current century, he believed it would be suitable to describe Islam with the concept of wisdom. Abduh desired that Muslims have a voice in all spheres, including sociology, psychology, science, and technology. Abduh struggled to accomplish these objectives as well as to revive and revitalize the structure of religious thought. He reflected on God’s actions, and those of His creatures, and the purposes of religion using the concept of wisdom as a tool and approach. Instead than becoming caught down in specifics or theoretical discussions on the nature and attributes of God as in classical theology, he favored a different approach for this aim. For this reason, ‘Abduh emphasized the value of reflecting on the wisdom and purposes of the texts as well as the creation as a whole. In his intellectual world, his goals were to establish a jurisprudence that is appropriate for the requirements of people, to grasp the meanings in the essence of creatures, to know the reasons of the creation of the universe, and to make accurate interpretations in accordance with the spirit of the Qur’an. He believed that using wisdom would be the best way to accomplish these objectives. Abduh attempted to combat fanaticism and imitation at the same time with his original interpretations and rationalist approaches brought about by wisdom. He claimed that wisdom, which is the sound knowledge, rules the will and motivates a person to take action. He placed more emphasis on wisdom’s practical side, which motivates individuals to take action, than its theoretical one. According to him, man is capable of knowing the true secrets of the Shari’ah with wisdom. Because a believer ought to be aware that religion entails understanding the wisdom behind the religious deeds, which entails submission to Allah. Reason can open the gates of ijtihad in Islamic thought. Man advances toward the original Creator of everything, the First Cause of all causes, in this way by correctly grasping the cause and effect relationship in nature. On the basis of contemporary cosmological examples from the states of celestial bodies, Abduh—who gave the principle of causality a lot of weight—drew attention to the principle of cause and effect. He supported the causation, order, and rules in the natural laws using by this argument. He did not respect coincidences, stories, or mysteries, instead emphasizing the connection between wisdom and science. According to him, wisdom is the pathway to religion; the power and rationale behind the particular order that rules the cosmos is appreciated. The prophets and the Qur’an were sent to make clear the monotheism’s wisdom. Drawing a lesson from the creation will help a man reach tawheed (the unity of God), and wisdom is the way to drawing a lesson. These remarks demonstrate Abduh’s acceptance of knowledge as a means of renewal religious thought. Compared to the traditional theological discourse of wisdom, this discourse is distinctive. Because there are several theoretical disputes in the traditional religious discourse of wisdom. On the other side, Abduh emphasizes the kinship of religion and science with a different depth of wisdom and reflection on divine actions and creatures in an effort to encourage Muslims to raise in the face of the West.

Keywords

Islamic Theology, Muhammad Abduh, Wisdom (*Hikmah*), Religious Discourse, Renewal, Relationship between Religion and Reason

Highlights

- The perspective of Muhammad Abduh on the idea of wisdom is examined in this study.
- With his insight, Abduh offers the world of Islamic thought a boost.
- He produces solutions to the problems of the deterministic science and the modern Western world through the concept of wisdom.
- To restore the spirit of *ijtihad*, the relationship between reason and narration must be established.
- Wisdom's practical side is emphasized more than its theoretical aspects.

Citation

Ataman, Buket - Çelik Ahmet. "Muhammad Abduh's Approach to the Concept of Wisdom (Hikmah)". *Eski-yeni* 50 (Eylül 2023), 631-657. <https://doi.org/10.37697/eskiyeni.1298277>

Date of submission	18 May 2023
Date of acceptance	21 September 2023
Date of publication	30 September 2023
Reviewers	Single anonymized - Two Internal (Editorial board members) Double anonymized - Two External
Review reports	Double-blind
Plagiarism checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest
Ethical Statement	* This study is based on his doctoral dissertation entitled "Evaluation of the Approaches to the Concept of Wisdom in the New Theology of Kalâm", which is currently under the supervision of Assoc. Prof. Dr. Ahmet Çelik (Doctoral Dissertation, Sivas Cumhuriyet University, Sivas, Turkey, 2023).
Complaints	eskiyenidergi@gmail.com
Author Contributions	Conceiving the Study Author-1 (%60) - Author-2 (%40) Data Collection Author-1 (%60) - Author-2 (%40) Data Analysis Author-1 (%60) - Author-2 (%40) Writing up Author-1 (%60) - Author-2 (%40) Submission and Revision Author-1 (%60) - Author-2 (%40)
Ethics committee approval	Ethical Approval: Granted by Ankara Yıldırım Beyazıt University, Social Sciences and Humanities Ethics Panel, dated 17.05.2023 and numbered 2023-92.
Grant Support	No funds, grants, or other support was received.
Copyright & License	Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 . https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/

Giriş

İslam düşüncesinin yenilikçi isimlerinden biri olan Muhammed Abduh, 19. yüzyılda Mısır coğrafyasında yeni ilm-i kelâm hareketinin önemli temsilcileri arasında yer alır. Abduh, 1849 tarihinde Mısır'ın Nil deltasının Buhayre'ye bağlı Mahalletü'n-nasr köyünde dünyaya gelmiştir. Orta gelir düzeyine sahip olan bir aileye mensuptur. O, geleneksel olarak ilmi ve dindarlığı ile tanınmış bir aileden gelmektedir.¹

Abduh, Tanta'da bir mescitte eğitim almaya başlamasına rağmen fıkıh, sarf ve nahiv gibi derslerin okutulma tarzından hoşlanmayarak medrese hayatına bir müddet ara vermiştir. Daha sonra Şeyh Derviş isminde tanıştığı bir şahsiyet onun tekrar ilim yolculuğuna dönmesinde etkili olmuştur.² Daha sonraki ilim serüvenine onu büyük ölçüde etkileyen Hocası Cemâleddîn Efgânî (1838-1897) eşlik etmiştir. Hocası Efgânî'nin metodunu iyice özümseyen Muhammed Abduh, dini alanda ıslahat yapma, İslam milletlerini bir araya getirme ve Müslümanları Batı'nın sömürsünden kurtarma mücadelesine kendini adanmıştır.³ Abduh'un ıslahatçı çizgisi, azim ve gayretle mücadelesi kelâm alanında da kendini hissettirmiş ve adından söz ettirmiştir. O, hocası Cemâleddîn Efgânî'den riyâziye, felsefe, hikmet ve kelâm dersleri okumuş ve ilerleyen dönemlerde sosyal ve siyasi içerikli yazılar kaleme almıştır.⁴

Abduh'un kaleme aldığı en önemli eserlerden biri *Tefsîru'l Menâr*'dır.⁵ Bu eser Abduh'un Ezher'de vermiş olduğu tefsir derslerinin bir ürünü olmakla birlikte aynı zamanda öğrencisi Reşîd Rızâ'nın Abduh'un derslerinden aldığı notlarından da teşekkül etmiştir. Bununla birlikte Muhammed Abduh'un önemli eserleri arasında bir diğer eseri de *Tevhîd Risâlesi*'dir.⁶ Onun bu eseri kaleme almaktaki amacı İslam dinini apaçık ve gerçek vechiyle ortaya koymak, yaşadığı dönemde İslam inancına yönelik bâtil ve sapkın felsefî akımlara yönelik kesin deliller üretmek, çağın problemlerine karşı tevhidi merkeze almak ve İslam dininin bütün dinlerin en mükemmeli olduğunu kanıtlamak içindir.⁷ Abduh, Beyrut Sultaniye Medresesinde okuttuğu derslerini genişletip bir araya getirerek *Risaletü't-Tevhîd*i oluşturmuştur. Abduh'un hocası Cemâleddîn Efgânî ile birlikte yayınladığı *el-Ürvetü'l-Vüskâ dergisi* de bulunmaktadır. Bu derginin ürünü olan *el-Ürvetü'l-Vüskâ* adlı eser, Abduh ve hocası Cemâleddîn Efgânî'nin birlikte kaleme aldıkları eserdir. Ayrıca Muhammed Abduh'un bazı eserleri arasında şunları da sayabiliriz. *Şerhu Nehcu'l-Belağa, er-Red ala'd-Dehriyyin, er-Red alâ Hanoto, el-İslâm ve'n-Nasraniyye ma'a'l-İlm ve'l-Medeniyye, Tefsîru Sureti'l-Asr, Tefsîru Cüz'i Amme, Tefsîru Sureti'l -Fatiha, Tefsîru Kur'âni'l-Hakîm*. O,

¹ Mehmet Zeki İşcan, "Muhammed Abduh", 19. Yüzyıldan Günümüze Çağdaş İslam Düşünürleri, ed. Kemal Sözen vd. (İstanbul: Divan Kitap, 2017), 435.

² Muhammed Reşid Rıza, *Tarihu'l-Ustazi'l-İmam eş-Şeyh Muhammed Abduh* (Mısır: Matbaatu'l-Menar, 1931) 1/23.

³ İşcan, "Abduh" 436.

⁴ Muhammed Abduh, *Tevhîd Risâlesi*, çev. Sabri Hizmetli (Ankara: Fecr Yayınları, 1986), 11.

⁵ Muhammed Abduh-Reşid Rıza, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Hakîm Tefsîru'l-Menâr* (İstanbul: Ekin Yayınları, 2014).

⁶ Muhammed Abduh, *Risâletü't Tevhîd*, çev. M. Reşid Rızâ (Kâhire: Daru's-Şa'b, 1366)

⁷ Abduh, *Tevhîd Risâlesi*, 57.

itikâdı akıl ve ilimle güçlendirerek dinin rolünü tekrar etkinleştirecek metodla yeni bir kelâm hareketi başlatmak istemiştir.⁸

1. Yeni İlm-i Kelâm Düşüncesinin Oluşumu

Mısır coğrafyasında çağdaş İslam düşüncesinin temsilcilerinden olan Abduh'un fikir dünyasını anlama gayesiyle, içinde yer aldığı kelâmî oluşumdan bahsedilmesi oldukça önemlidir.

Söz konusu bu oluşum, 19. yüzyıl sonlarına tekabül etmektedir. Yeni ilm-i kelâm, zamanın itikâdi sorunlarına cevap verme ihtiyacına binaen gündeme gelmiş oluşumun adıdır. Bu kelâm ilmi özünü muhafaza etmekle beraber çağın gereklerine ve muhatap kitlesine uygun yeni deliller üretme, dönemin bâtil ve inkârcı akımlarına karşı dîni esasları ispatlama, kelâm ilmini muhteva ve metot yönüyle zenginleştirme, modern bilimin verilerine dayanan yeni deliller geliştirme hedeflerini ilke edinmiştir.⁹ Bu minvalde gayretlerini ortaya koyan yeni ilm-i kelâmîlerden bazıları şunlardır: Osmanlı coğrafyasından Abdüllatif Harpûî (1842-1914), Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi (1865-1914), İzmirli İsmail Hakkı (1869-1946), Mısır coğrafyasından Muhammed Abduh (1849-1905), Hint alt kıtasından ise Mevlânâ Şiblî Nu'mânî (1857-1914), Seyyid Ahmed Han (1817-1898) dönemin önde gelen temsilcilerinden bazılarıdır. Abduh da bu minvalde itikâdi akıl ve ilimle güçlendirme, dinin rolünü tekrar etkinleştirme amacıyla bu kelâm hareketi içinde yer almak istemiştir.¹⁰

“Yeni ilm-i kelâm” adından da anlaşılacağı üzere bünyesinde yenilikleri barındırmaktadır. Kelâm ilmi itikadî konuları temellendirme ve karşı görüşleri cerhetme gayesi taşımaktadır. İşte bu gayeyi gerçekleştirmek için değişen çağın bilim ve kültürlerinden yararlanarak formatlanması gerektiği düşüncesi, yukarıda belirttiğimiz üzere farklı coğrafyalardan ses getirmiştir. Örneğin Allah'ın varlığı inancına o günün biliminin verilerinden faydalanılarak deliller üretilmeye çalışılmıştır. Zamanın beraberinde sürüklediği değişim ve yenilikler, sorunların da farklılaşmasına neden olmuştur. Yeni problemler yeni bakış açılarının geliştirilmesini gerekli kılmıştır. İslami ilimlerin usul ve muhtevasının ihtiyaca mukabil yenilenmesi kanaati birçok ilimde olduğu gibi kelâm ilminde de islahat fikrini gündeme getirmiştir. Bu ilimdeki yenilenme ve islahat fikri, o dönemde hâkim olan bâtil, inkârcı felsefi akımlara karşı tez olarak geliştirilmiştir.¹¹ Abduh, bilimsel disiplinle ve yeni metotla geleneksel İslam öğretim metodunu sentezleyerek reform yapmak istemiştir.¹² O, bu anlamda 19. yüzyılın sonlarında İslam itikadının muhafaza edilmesi, teolojik fikirlerin geliştirilmesi ve çağdaş problemlere çözümler üretebilme adına somut adımlar atmıştır.¹³

⁸ İşcan, “Abduh”, 439-440; Enver Arpa, “Tefsirde Çağdaş Aklıcı Ekol”, *Manas Sosyal Araştırma Dergisi* 8/1 (2019), 927; Mehmet Sait Özzerarlı, “Muhammed Abduh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/483.

⁹ İsmail Hakkı İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm* (İstanbul: Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, 1339), 49-50.

¹⁰ Özzerarlı, “Muhammed Abduh”, 30/483.

¹¹ Mehmet Sait Özzerarlı, *Kelâmda Yenilik Arayışları* (Ankara: İSAM Yayınları, 2019), 84.

¹² Hasan Barlak, “Safahat'ta Cemâleddin Afgânî-Muhammed Abduh Diyaloğu ve Mehmet Akif'e Göre Son Dönem Osmanlı Toplumunda Gençliğin İhyası”, *Uluslararası Gençlik ve Ahlak Sempozyumu* (Sinop: Sinop Üniversitesi, 2016), 479.

¹³ İbrahim Caner Türk, “Osmanlı Son Dönem Şöhretli Âlimlerinden Muhammed Abduh'un Eğitime Dair Düşünceleri”, *Akademi Sosyal Araştırmalar Dergisi* (43) 2017, 265.

19. yüzyıl dünyası şartlarında klasik kelâmın zeminini oluşturan Aristo mantığı artık güncele cevap verememektedir. Aristo mantığı algılanan şeyleri kavramlar halinde sınıflandırmaktadır. Sınıflandırma sayesinde yeni bilgilere ulaşılmaya çalışılmaktadır. Bu mantık daha çok varlığı ele alan öze ait değerlere yöneltilmiş varlık değerlerinin münasebetlerinin mantığıdır. Bilgi elde etmede sürekli kavramlar vardır. Deney ve gözleme, niceliklere önem verilmemektedir. Bunun aksine 19. Yüzyılda modern bilimin gelişmesiyle fonksiyonlarla ilgilenilmiş, özler ve yüklemeleri bir kenara atılmıştır. Olgular ve onların matematik münasebetiyle ilgilenilmiştir. Nitelikten ziyade bağlantılar kuramı olan bu kuram çoğu bilimlerde düşünüş ve araştırma âleti olmuştur.¹⁴ Batı düşünürü Hans Reichenbach'a (1891-1953) göre, rönesans ve reform hareketi sonucu Aristo düşüncesi zayıflamıştır. Dolayısıyla bu düşünce yerine modern bilim ve mantık yerini almıştır. Aklın öncülüğünde bilimde, bilimsel kuramlarda, fizikte ve astronomide yeni oluşumlar dünya algısını öncekinden farklı düzleme çekmiştir. Söz konusu yukarıda ifade ettiğimiz değişimler düşünce dünyasına da aksetmiştir. Bilimde kesinliği ifade eden matematiğin kullanılması, maddenin objektif özelliklerinin ön plana alınması, deney, tecrübe ve gözlemin 19. yüzyıl dünyasına hâkim olması elbette düşünce dünyasında da değişimleri beraberinde sürüklemiştir.¹⁵ Dolayısıyla tüm bu etkenler aklın rolünün mutlak olarak her şeyin üzerinde tutulması, koyu determinist anlayışın baskın olması, evrende gerçekleşen olayları sadece bilimsel yasalarla izah etme anlayışı nihayetinde vahyin (metafiziğin) ötelenmesine neden olmuştur. Böylece kâinatta ilahi müdahaleyi gereksiz gören akıllar, yaratıcıyı sadece mekanik sistemin başlangıcında yer alan bir mimar konumunda görmüştür.

Metafizik âlemi dışlayan tasavvurlar yeni ve modern felsefi düşünceler ihdas etmiş böylece geleneksel bilgi ve buna bağlı hakikat tanımı da yerini insanın kendi etkinliğine güvenerek, kendisi ile belirlenmesini içeren epistemolojik alana kaymıştır.¹⁶ Bu doğrultuda bilimin tek yegâne evrensel gerçek olduğunu kabul eden Pozitivizm,¹⁷ insanın tabiatın başarılı ve gelişmiş bir hayvanından ibaret olduğunu savunan Darwinizm,¹⁸ maddeyi değişmez, aktif ve dinamik bir unsur olarak kabul eden Materyalizm,¹⁹ dinin kaynağını korku ve benzeri duyguların şuur altına yansımaları olarak gören Psikanalizm²⁰ gibi bâtil ve inkârcı akımlar gündeme gelmiştir. Yeni oluşan modern Batı felsefesi ile dînî inanç ve değerlerin dışlanması, İslam itikâdının muhafızı olan kelâm ilmine acil ve önemli sorumluluklar yüklemiştir.²¹

¹⁴ İsmail Köz, "Aristoteles Mantığı ile Felsefe- Bilim İlişkisi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43/2(2002), 370.

¹⁵ Hans Reichenbach, *The Rise of Scientific Philosophy* (Berkeley-Los Angeles: University of California Press, 1951), 107.

¹⁶ Emrullah Kılıç, *Metafiziksel İyi'den Değer'e Ahlakın Yolculuğu* (Ankara: İlem Yayınları, 2022), 173.

¹⁷ Auguste Comte, *Discours sur L'esprit positif* (Paris: 1983), 103.

¹⁸ Roland Stromberg, *An Intellectual History of Modern Europe* (New York: Appleton-Century-Crofts, 1966), 280.

¹⁹ Stromberg, *An Intellectual History of Modern Europe*, 462.

²⁰ Freud Sigmund, *Dinin Kökenleri*, çev. Selçuk Budak (Ankara: Öteki Yayınları, 1999), 54.

²¹ Özervarlı, *Kelâmda Yenilik Arayışları*, 85

Abduh, modern Batı felsefesi karşısında İslam itikâdını koruma ve 19. yüzyıl dünyasında Müslümanların içinde bulunduğu atâlet psikolojisini ortadan kaldırmak için yeni ilm-i kelâm çalışmalarıyla gayretini sergilemiştir. Abduh, içtihat ruhundan uzaklaşmanın, naslarda hikmet ve maksatlardan çok, lafızcı unsurlara önem verilmesinin İslam dünyasında menfi sonuçlar doğuracağına dair sık sık ikazlarda bulunmuştur. O, Müslümanlar arasındaki bilimsel iş birliğinin oluşmasını sağlayacak kollektif çalışmalara ihtiyaç olduğunu savunmuştur.²² Dolayısıyla içtihat ruhuna son derece önem veren Abduh, ilim ve ictihâda sarılmanın gerekliliğini vurgulamıştır.²³ İlim ve amelde hak ve doğruya isabet için en büyük haslet olan hikmete önem vermiştir.²⁴ O, hikmet vasıtası ile Kur'ân ve ilim arasında uzlaştırma çabası gütmüştür. Böylece Abduh, bazı âyetleri kendi zamanın şartlarına, düşünce ve bilgi birikimine, bilim anlayışına ve bilimsel verilere göre yorumlamaya çalışmıştır.²⁵ Abduh, hikmetle Kur'ân'ın evrensel boyutuna, aklın yaratılış gayesine hizmet etmeyi amaçlamıştır.²⁶ Böylece o, 19. yüzyılda Müslüman dünyasının içinde bulunduğu inhitat (gerileme), inkıraz (çökme) ve teahhür (geri kalma) sebeplerini tespit etmeye çalışan islahatçı bir şahsiyet olmuştur.²⁷ Abduh, islahat ve inkılap argümanları üzerinden fikri bir uyanışı hedefleyerek reformist bir kişilik modeli yansıtmıştır.²⁸ Abduh'a göre İslam, akılcı ve mantıksal gerçekliğin ontolojik yansımasıdır. O, İslam'ın açık ve anlaşılır bir din olduğundan yola çıkarak çağın gereklerine cevap veren bir İslam düşüncesi tasavvur etmiştir.²⁹

2. Yeni İlm-i Kelâm ve Abduh'un Hikmet Söylemine Geçiş

Yeni ilm-i kelâm mütekellimleri hikmet konusunda farklı bir yöntem izlemiştir. Çünkü yeni ilm-i kelâmın olduğu 19. yüzyıl dünyasında mutlak akılcılık ve determinist bilim anlayışının hâkim olduğu dönem olarak bu kaçınılmaz olmuştur.³⁰ Abduh, bu dönemde yeni dönem kelâm âlimlerinin Allah'ın fiillerinin hikmetli olduğu konusunda hemfikir olduğunu beyan etmiştir. Dolayısıyla yeni ilm-i kelâm mütekellimleri hikmeti "Allah'ın fiillerinin hikmetli olduğu ve ilahi fiillerin hikmetsiz olmayacağı" hâkim görüşü üzerine bina etmiştir. Abduh'a göre klasik kelâmda hikmeti Allah'a zorunlu tutan, O'nu

²² Özzerarlı, "Muhammed Abduh", 484.

²³ Abduh, el- Urvetü'l- Vüskâ, 85.

²⁴ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, sad. İsmail Karaçam vd. (İstanbul: Azim Dağıtım Yayıncılık, ts.) 3/82.

²⁵ Özzerarlı, "Muhammed Abduh", 484.

²⁶ Muhammed Abduh- Muhammed Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm Tefsîru'l Menâr* (İstanbul: Ekin Yayınları, 2011), 3/133.

²⁷ Özzerarlı, *Kelâmda Yenilik Arayışları*, 83.

²⁸ Melek Büşra Tokatlıoğlu, "Muhammed Abduh'un Akılcı Metodunda Mucize ve Gayb Yaklaşımı", *İstanbul Üniversitesi, Temel İslam Bilimleri Lisansüstü Öğrenci Sempozyumu-1*, ed. Hidayet Aydar vd. (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınevi, 2017), 342.

²⁹ Ahmad Nabil Amir vd., *Muhammed Abduh'un Moderniteye Katkıları*, çev. Osman Şahin, *Asian Journal of Management Sciences and Education* 1 (2012), 228.

³⁰ Özzerarlı, *Kelâmda Yenilik Arayışları*, 158.

mecbur bir mükellef konumuna iten “vücûb alellah” argümanı ve Allah'ın fiillerinde ta'lîlî (sebeplendirme) ortadan kaldıran dün yıktığını bugün yapacak, bugün söylediğinin tersini yarın yapacak değişken, gâfil Allah tasavvuru oluşturulmuştur. Halbuki Allah Teâla bunlardan uzaktır.³¹

Yeni dönemde şekillenen hikmet olgusu ihtilaflardan ve tâli tartışmalardan uzak şekillendirilmek istenmiştir. Abduh, hikmeti daha çok insan tefekkürü, ilahi fiilleri anlamaya çalışma, mahlûkata ibret nazarı ile bakma, dinin maksatlarını idrak etme ve çağın ihtiyaçlarına binaen insan ihtiyacına uygun içtihatlar üretme, düşünce sistemi üzerine bina etmiştir. O, hikmeti ilahi boyuttaki zâti tartışma düzleminden çekmiş daha ziyade insanın gücü ölçüsünde hayırlı, güzel ve doğru işler yapmaya yönelmesi açısından ele almıştır. Böylece Abduh'un hikmet üzerinden oluşturmak istediği temel anlayış, insan aklını fonksiyonel hale getirmektir. O, insan aklını İslam dini sayesinde hikmet üzere karar veren mecraya sevk etmeyi hedeflemiştir. Ona göre, İslam'ın insana verdiği irade ve fikir özgürlüğü planında, Kurân ve sünnet temelinde hikmet üzere düşünce üretmesi mümkündür. Zira İslam, aklı özgürleştiren ve taklidi bertaraf eden bir dindir.³² Buradan Abduh'un hikmetle ulaşmak istediği şey, insanın iradesini ve fikir üretme gücünü ön plana çıkarmaktır. Böylece insanın yaratıcısını tanıması, Allah'ın kurduğu evrende sebep ve sonuç ilişkisini anlamlandırmaya çalışması hedeflenmektedir.

Abduh'a göre nazarî yönü de olan hikmetin teorik yönü de bulunmaktadır. Böylece birçok şeyi anlamlandıran ve aklını fonksiyonel kullanan insan, amelî bir çabanın ürününe ve hikmetin teorik yönüne ulaşmaktadır. O, akıllı bir kişinin eylemlerinde gayenin olmasına rağmen, aklı yaratan, hikmet ve ilmin membaı olan “Allah'ın fiillerinde hikmet nasıl olmaz?”³³ sorusu ile Allah'ın fiillerindeki hikmete özellikle işaret etmiştir.

Klasik kelâmda ele alınan hikmetin 19. yüzyılda yeni ilm-i kelâm döneminde tekrar yeni bir bakış açısıyla ele alınma sebebi birçok sâikle açıklanabilir. Örneğin bu sâiklerden biri Abduh'un hikmet kavramı üzerinden İslam dünyasını harekete geçirmek istemesidir. Diğer taraftan da Abduh, 19. yüzyıl dünyasında İslam itikadını tehdit eden modern batı felsefesinin bâtil, sapkın, vahyî ve metafiziği öteleyen yaklaşımlara karşı hikmet üzerinden cevap oluşturmak istemiştir. Abduh'un da temsil ettiği bu dönemde “Allah'ın fiillerinde hikmet” konusuna azami derecede önem verilmiştir. Böylece bu konu, üzerinde hususi durulan meselelerden biri olmuştur. Çünkü 19. yüzyıl düşünce dünyasında tabiat kanunları arasındaki sebep sonuç ilişkisi hayli önem arz etmektedir. Bu önemle birlikte her şeyde mâkul bir izah ihtiyacı izhar olmuştur. İhtiyaca binaen Müslüman âlimler, yaratılanlardaki uyum ve düzenden hareketle Allah'ın yaratma ve fiillerini hikmet argümanı üzerinden şekillendirmek istemişlerdir. Abduh gibi o dönem kelâm âlimleri de kâinattaki yaratılış ve işleyişi hikmet kavramı üzerinden anlamlandırmaya çalışmışlardır.³⁴

³¹ Abduh, *Tevhîd Risâlesi*, 54, 55.

³² Mustafa Ünverdi, “Çağdaş İslâm Düşüncesinde Taklit Karşıtlığı -Afgânî, Abduh ve Mûsa Cârullah Örneği-”, *IV. Uluslararası Kültür ve Medeniyet Kongresi*, ed. Bülent Cercis Tanrıtanır - Amaneh Manafidizaji (Mardin: Institution Of Economic Development And Social Researches Publications, 2018), 619.

³³ Abduh, *Tevhîd Risâlesi*, 54-55.

³⁴ Özervarlı, *Kelâmda Yenilik Arayışları*, 160.

Abduh, akla ve bilime hassasiyetle önem verilen bu dönemde hikmet üzerinden yeni açılımlara kapı aralamıştır. Böylece tıkanan içtihat kanallarını açmak istemiştir. O, hükümlerin ve dinin maksadının pragmatist yönüne ağırlık vermiştir. Kur'an'ı anlamada akılcı yorumlar sunmuştur. Allah-evren-insan tasavvurunu ve dinin hakikatini zamanın şartlarına göre o günkü verilerle hikmet üzerinden tekrar anlamlandırmaya çalışmıştır. Böylece Allah'ın varlığı, birliği, kâinat tasavvuru, Kur'an'a bakış açısı, dini anlama biçimi, kelâmî delillerin içeriği hikmet temelinde yeniden oluşturulmak istenmiştir.³⁵ O, hikmet kavramını temellendirirken klasik kelâmındaki gibi teferruata ve ihtilafa girmeden ana konular üzerinden 19. Yüzyıl zamanın şartlarına cevap verecek şekilde formatlamıştır. Abduh, değişen insan, toplum, felsefe, psikoloji ve sosyoloji ilimleri karşısında İslam'ı ve Kur'an'ı merkeze alarak ferdî ve toplumsal planda hikmet üzerinden dönüşüm yapmak istemiştir.³⁶ Çünkü o, akıl ve bilimdeki yenilenme karşısında kelâmı da yenilenmeyi gerekli görmüştür. Dolayısıyla Abduh, hikmeti kelâm ilmini gayesini gerçekleştirmek için bir metod olarak kullanmıştır. Bu kavramın muhtevasını zamanın şartları ve gereklerine göre oluşturmak istemiştir. Böylece yeni bir dini metodoloji oluşturmak isteyen Abduh, hikmetin içeriğine yeni argümanlar yerleştirmiştir. O, İslam'ın akla büyük önem verdiğini, düşünce hürriyetini önceleyen bir din olduğunu, insana ve insan aklına gerektiği değeri veren bir vahiy ürünü olduğunu hikmet üzerinden açıklamaya çalışmıştır. Abduh, hikmet düşüncesi üzerinden Müslümanları uyanışa, delil ve hüccet dini olan İslam'ı anlamaya ve düşünmeye sevk etmek istemiştir. Abduh, aynı zamanda hikmetle hakikatte taklit zihniyetini yok etmeyi de hedeflemiştir.

3. Muhammed Abduh'da Hikmet

Muhammed Abduh'a göre "hikmet" sağlam bilgi demektir. İnsanın ruhunda bulunan bu özellik, iradeye hâkim olan bir unsurdur. Ona göre, sağlam bilginin iradeyi kuşatmasının belirtisi insanı amele yani pratiğe sevk etmesidir. Böylece, kişiye dünya ve ahiret saadeti kazandıran bu özellik, ancak sağlam ilim neticesinde tezahür eden doğru ameldir. Abduh'a göre, beyinlerde depolandığı halde kişinin hakikât ile vehimlerini veya ilham ile vesveselerini birbirinden ayırmasına yaramayan bilgi hikmet olarak değerlendirilemez. Çünkü insan iradesi üzerinde tesiri olmayan, sadece hayal ve tasavvurdan ibaret olan bilgi, hikmet yoksundur.³⁷

Abduh, hikmeti sağlam bilgi üzerine bina etmiştir. Böylece ona göre, sağlam bilginin iradeyi doğruya, iyiye ve hayra yöneltmesi hikmetin sadece nazarî ve teorik yönünün olmadığına bilakis amelî yönünün de olduğuna bir işarettir. Diğer kaynaklar "bir şeyi sağlam yapma, hüküm verme" anlamında hikmetin "h-k-m" fiilinden türediğini ifade ederken³⁸ Muhammed Abduh, bu kavramın amelî yönüne işaret ederek "el-ha-ke-met"ten türemiş olduğunu; bu kelimenin mana itibarıyla "atı dizginlemek için kullanılan gemin

³⁵ Abduh, *Tevhîd Risâlesi*, 12-13.

³⁶ Ahmet Özdemir, "Muhammed Abduh'un Kur'an Anlayışı", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/33 (2018), 87.

³⁷ Abduh - Rızâ, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm Tefsîru'l-Menâr*, 3/132.

³⁸ Abdulbâkî Muhammed Fuâd, *el-Mu'cemü'l-müfehres li elfazi'l-Kur'âni'l-Kerim* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1986), 212; İbn Faris Ebu'l Hasen Ahmed, *Mu'cemu mekayisu'l-luga*, thk. Abdusselam

ağızlığı” anlamına geldiğini ifade etmiştir.³⁹ Bu manada “hikmet”, bir şeyin düzenli olmasını ve sağlamlığını ifade eden kavramdır. Abduh’a göre, hikmetin kendisinde tahakkuk ettiği kimseler; dinde anlayışlı, dinin gaye ve esrarını bilen kişilerdir. Kur’ân-ı Kerim kendisine hikmet verilen kimselerden bahsetmiştir: “*Kime hikmet verilirse, o kimse birçok hayra nâil olmuş demektir.*”⁴⁰ Dolayısıyla ona göre, kendisine hikmet verilen kimse, bu bilgisi sayesinde toplumun ıslahı için güzel ve canlı bir örnek mesabesindedir. Böylece hikmet sahibi kişi iyi bir eğitim metodu ile hem güzel ahlak eğitimi verir hem de insanları iyi işler yapmaya alıştırmış olur. Bu sayede hikmet, fazilet ve erdem kazandırmaktadır.⁴¹ Abduh’un hikmete kelâm ilminin gayesine göre aktif bir güç, eğitim ve öğretim metodu aynı zamanda bir misyon verdiği görülmektedir. Abduh, hikmetin sadece ilimde kalmayan güzel amele ve güzel ahlaka, dinin insan hayatına yansıyan pragmatik, teorik yönüne de vurgu yapmaktadır. Zira hikmetle ilim ve güzel ahlakın mecedildiği bir toplum medenileşmeye adaydır.

Abduh, “hakîm” sıfatını her şeyi en güzel surette yerli yerine koyan, işi sağlam ve sanatı çok güzel olan anlamında yorumlamıştır. “*Soyumuzdan, onlara senin âyetlerini okuyacak, kitabı ve hikmeti öğretecek, onları arındıracak bir elçi çıkar Rabbimiz! Çünkü yalnız sensin kudret ve hikmet sahibi.*”⁴² Abduh, bu âyette geçen hikmet kavramına birtakım anlamlar yüklemiştir. O, hikmetin sadece ve sadece sünnet olarak açıklanmasına karşı çıkmış hikmeti; “her şeyin sırlarını ve faydalarını bilmek, dini hükümleri ve şer’î kanunların asıl maksadı ve sırları” şeklinde de yorumlanmıştır.⁴³ Abduh, kendisiyle büyük hayırlara ulaşılan hikmeti, hususi manada Kur’ân anlayışını benimsemek olarak değerlendirmiştir.⁴⁴ O, hikmetli insanın özelliğini şu şekilde vafsetmiştir:

“*Hikmetli insan, bir şeyi iyice anlayıp sırrına vakıf olan ve o işte sebat eden kimsedir. Allah’ın hikmeti nasip ettiği bu kimseler düşünce ve anlayışta bir şeye meyledip onu istemede itidalli olanlardır. Hiç anlamadan ve bilmeden her şeyin zahirine sarılan taklitçi, şek ve şüphe kasırgalarının arasında kalan insan hikmetli insan değildir.*”⁴⁵

Abduh, hikmeti taklitten, şek ve şüpheden uzak tutmuştur. Böylece onu taklitten uzak, sağlam delil ve özgün düşünce zemininde temellendirmeyi amaçlamıştır.

Hikmeti şek ve şüphelerden arındırıp onu delil ve burhan üzerine bina eden yaklaşım tarzını yeni ilm-i kelâmın temsilcilerinden Abdüllatif Harpûti’de (1842/1916) de görmekteyiz. Zira Harpûti’nin Kadı Beyzâvî’den (ö. 685/1286) naklettiği hikmet tanımı şu şekildedir:

Muhammed Harun (Beyrut: y.y., 1991), 1/246; Sicistani, Ebi Bekr Muhammed bin Aziz, *Garibu’l-Kur’ân* (Dimeşk: y.y., 1414/1993), 181; Zemaşheri Ebu’l-Kâsım Carullah Mahmud İbn Ömer, *Esasü’l-Belağa* (Beyrut: y.y., ts.), 137; Asm Efendi, *Kamus Tercümesi* (İstanbul: y.y., 1305), 4/245; İbn Manzûr, *Lisanü’l-arab*, thk. Abdullah Ali el-Kebir vd. (Kahire: y.y., ts.), 2/952.

³⁹ Abduh - Rızâ, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Hakîm Tefsîru’l Menâr*, 1/147.

⁴⁰ Kur’ân Yolu (Erişim 16 Haziran 2023), el-Bakara 2/269.

⁴¹ Abduh - Rızâ, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Hakîm Tefsîru’l Menâr*, 2/20-21.

⁴² Kur’ân Yolu (Erişim 16 Haziran 2023), el-Bakara 2/129.

⁴³ Abduh - Rızâ, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Hakîm Tefsîru’l Menâr*, 2/20.

⁴⁴ Abduh - Rızâ, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Hakîm Tefsîru’l Menâr*, 3/134.

⁴⁵ Abduh - Rızâ, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Hakîm Tefsîru’l Menâr*, 2/52.

“Şek ve şüpheyi izale ederek kesin ilim ifade eden kesin delil ve burhanlar ile ikna edici hitaplar ve müessir ibretler, yani hatâbi ve zannî delillerdir”⁴⁶. Bilindiği üzere kelâm ilminin amaçları arasında yer alan; imanı taklitten kurtarma, itikadî meseleleri delilleriyle öğretme, bâtil ve yanlış taraftarların ileriye sürdükleri şek ve şüphelerden İslam itikadını sarsıntıya uğramaktan koruma aynı zamanda hikmetin ana unsurları içinde yer almaktadır. Abdullatif Harpûti'nin hikmet tanımına baktığımızda kelâm ilminin amaçları ile örtüştüğü görülmektedir. Dolayısıyla Abduh ile Harpûti'nin aynı paralelde düşündüklerine şahit olmaktadır.

Abduh, hikmetin aracını akl-ı selim olarak kabul etmektedir. *Akl-ı selim*; ilmî meselelerde özgürce düşünen, delilsiz hiçbir hüküm vermeyen, hükmü verdiğinde onu kesinleştirip karara bağlayan ve onu uygulayan unsurdur. O, bu düşüncesini “*Ancak akıl sahipleri iyice düşünüp öğüt alırlar.*”⁴⁷ âyeti ile desteklemektedir. Ona göre, Allah'ın akıl sahipleri için prensibi hep şöyle cereyan etmektedir: Bilgi ile amel yapacak kadar etkilenenler her türlü şek ve şüpheden, her türlü kusurdan uzaktır. Bu hikmet sahibi kimseler, düşünüp ibret alan akıl sahibi ve gönül erbabı kişilerdir.⁴⁸

Abduh, her şeyin yerli yerinde olduğu, her varlığa ihtiyacı olan şeyin verildiği önermelerinden yola çıkarak hikmet tanımına ulaşmaktadır. Ona göre, Allah'ın ilminin her şeyi kuşatması, ilminde bir noksanlık olmaması, her şeyi mutlak iradesiyle yapması, O'nun hikmet sıfatının bir yansımasıdır. Abduh, Allah'ın fiillerin neticesini bilmesini, olmasını öngördüğü şeyleri murad etmesini fiilindeki hikmetleri irade etmesi anlamında yorumlamıştır.⁴⁹ Abduh'un hikmet ile ilgili görüşlerini ortaya koyarken Allah'ın ilim ve irade sıfatlarına vurgu yaptığını görmekteyiz. Böylece Abduh, Allah'ın fiillerinde hakîm olmasından ve hikmetli olmasından hareketle Allah'ın ilim ve iradesinin mükemmelliğine, kâmil oluşuna ulaşmaktadır.

Abduh, hikmet anlayışını ortaya koyarken bazı kavramlarla münasebet kurmuştur. Örneğin hikmet ve bilgi arasında ilişki kurmuş ve hikmeti sağlam bilgi olarak tanımlamıştır. Ona göre, “*dağınık ve kuru bilgiden uzak olan hikmet, Allah tarafından bilgi ile aynı kabın içerisine konulmuştur.*” Sağlam bilgi sonucu oluşan hikmetin insanın iradesini yararlı iş yapmaya sevk ettiğini savunmuş; böylece hikmetin fonksiyonelliğine dikkat çekmiştir.⁵⁰ Hikmet kavramını sağlam bilgi ile ilişkilendiren Abduh, insanın ancak akl-ı selim vasıtasıyla bu bilgiye ulaşacağını iddia etmiştir. Böylece Abduh'un, kelâm ilminde insanı bilgiye ulaştıran vasıtalar arasında zikredilen akla son derece değer verdiği, aklı hikmetin aleti olarak ele aldığı görülmektedir. Ona göre, akl-ı selim vasfı ile muttasıf olan bir insanın ilahî ilham ile şeytanî vesveseleri birbirinden ayırması çok zor bir durum değildir. Böylece o, hikmeti hakkı batıldan ayıran bir unsur olarak vasıflandırmıştır. Dolayısıyla Abduh, Elmalılı Hamdi Yazır'ın “*O bir nurdur ki, vesvese ile gerçek makam arasındaki fark onunla*

⁴⁶ Abdullatif Harpûtî, *Tenkîhu'l Kelâm fî Akâidi Ehli'l-İslâm* (İstanbul: Necmi İstikbal Matbaası, 1330/1911), 1/380; Bekir Topaloğlu, “Abdullatif Harpûtî'nin Astronomi ve Din Makalesinden”, *Kelâm İlmine Giriş* (İstanbul: Damla Kitabevi, 2021), 297.

⁴⁷ Kur'ân Meali (Erişim 16 Haziran 2023), el-Bakara 2/269.

⁴⁸ Abduh - Rızâ, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm Tefsîru'l Menâr*, 3/135.

⁴⁹ Abduh, *Tevhîd Risâlesi*, 110.

⁵⁰ Abduh - Rızâ, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm Tefsîru'l Menâr*, 3/134.

kestirilir"⁵¹ şeklindeki hikmet tanımıyla aynı paralelde düşünmektedir. Abduh, hikmeti sağlam bilgi ve akl-ı selim üçgeninde bir insan fiili yönelimi şeklinde anlamlandırmıştır. Bundan dolayı Muhammed Abduh, ahlakî davranışların belirlenip yönlendirilmesinde hiçbir etkinliği olmayan ancak teorik tartışmalar da ortaya çıkan, tasavvur ve hayallerden ibaret olan bilgileri hikmet kapsamında değerlendirmemiştir.⁵² Böylece Abduh, sağlam ve doğru bilginin hayata geçirilebilmesi için hikmetin fonksiyonel ve aktif bir kavram olduğuna vurgu yapmış, ilim ve amel arasındaki mükemmel uyuma dikkat çekmiştir. Abduh, sağlam bilgi ve akıl vasıtasıyla ulaşılan hakikatleri hikmet olarak yorumlamış, hikmeti ilim ve amel bütünlüğünde pratik seviyeye çıkarmış ve onu sadece teorik düzlemde yalnız bırakmamıştır.

Abduh, ilmin ancak amelle anlamlı hale geleceğini iddia etmektedir. İnsanın bildiği ile amel etmesinin gerekliliğine vurgu yapan Abduh, çoğu kişinin dinî bir hükmü bilmemesine rağmen o hükmün hikmetini bilmemesini eleştirmiştir. Örneğin insanın haram olan bir şeyin niçin haram olduğunu sorgulamamasını, aklını hükmün derinliklerine nüfuz ettirmemesi nedenine dayandırmıştır. Zira hikmet, akli hükmün derinliklerine nüfuz ettirmek, onu anlamak, sırrına varabilmek, ondaki zararları ve faydaları keşfetmektir. Bununla da kalmayıp hikmeti amelle aktifleştirerek eğitici ve öğretici özelliğinden faydalanmaktadır.⁵³ Abduh'a göre, bir amelde ister umumi ister hususi açıdan olsun nizamı korumaya yahut fesadı defetmeye yarayan şeye o amelin hikmeti denir. Aklın görevi ameli bütün ayrıntılarıyla inceleyerek o amelin bilinçsiz veya sebepsiz yaratılmadığını kabul etmektir.⁵⁴ Böylece o, dini hükümlerin akılla sırlarına vâkıf olmayı ve amelle ihyasını hedeflemiştir.

Abduh, amellerin hikmetlerini kavramanın ve onların Allah'a itaat olduğunu kabul etmenin ahiret saadetine ve dünyada birtakım menfaatlere vesile olacağını iddia etmektedir. Ona göre, bu ikisinin hikmetinin bir arada cemedilmesi amelleri benimsemeyi sağlamaktadır. Abduh'a göre, dinin temel ilkelerinin ve külli hükümlerin hikmetlerini bilmek, o hükümlere karşı kalbî huzur ile iman etmeyi, emirleri benimsemeyi ve daha başka hikmetleri arama kabiliyetini geliştirmektedir.⁵⁵ Abduh; ilim, amel, akıl ve sağlam bilgiye önem vermiştir. Çünkü o, cahilin her adımda tehlikelere açık olacağını ve helâka sürükleneceğini düşünmüştür. İnsanı etkisi altına alan kuruntu ve şeytanî vesvese, insanın yüce uğurda çalışmasına, zorluklar karşısında mücadele etmesine engel olmaktadır.⁵⁶ O, böylece ilim-amel bütünlüğünde dini hükümleri ve ilkeleri hikmetle temellendirerek kuruntu ve şeytanî vesveseleri insandan bertaraf etmeyi hedeflemektedir.

Abduh'a göre hikmete dayanan bilgi ve işte, varlıklar arasındaki irtibat ve olaylarda cereyan eden sebep sonuç ilişkisi son derece önemlidir. Çünkü ancak bu sayede her şey

⁵¹ Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 3/215.

⁵² İlhan Kutluer, "Hikmet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/ 504.

⁵³ Abduh - Rızâ, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm Tefsîru'l Menâr*, 2/79.

⁵⁴ Abduh, *Tevhîd Risâlesi*, 109.

⁵⁵ Abduh - Rızâ, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm Tefsîru'l Menâr*, 6/358.

⁵⁶ Afgânî- Abduh, *Urvetü'l-Vuska*, 274.

olması gerektiği yerde konumlanmaktadır. Böylece hadiseler doğru bir şekilde değerlendirilmektedir. Dolayısıyla ona göre sebep sonuç münasebetinden yoksun bilgi ve iş hikmetten yoksundur.⁵⁷ Abduh sebep ve netice münasebeti temelinde sünnetullahtan hareketle tabiatın belli bir düzenine, tabiat kanunlarına vurgu yaparak varlık ve hayat için önemine dikkat çekmektedir. O, bir Müslüman için doğal fenomenler arasında yer alan sebep sonuç ilişkisini inkâr etmesinin, dine olan bağlılıktan vazgeçmediği sürece mümkün olmadığını savunmuştur. Sebep sonuç ilişkisine son derece önem veren Abduh, hatta İslam dinini sebep ve sonuçlar sistemi olarak tarif etmeye bile meyilli olmuştur.⁵⁸

Abduh, sünnetullah temelinde tabiattaki gaye ile hikmete işaret etmiştir. Abduh, sebep kavramı ile ilişkili olan hikmeti, “Sebebin sebebi veya amacın sonucu” olarak değerlendirmiştir. Böylece Abduh hikmeti elde etmede insan aklını ilahî bir lütuf sebebi olarak görmüş, hikmet vasıtasıyla kazanılan doğru ve sağlam bilgiyi de sonuç olarak yorumlamıştır.⁵⁹ Örneğin dinin rolünü akılla aktifleştirmeye çalışan Abduh, bu anlayışla batılıların kaza ve kader inancı üzerinden Müslümanlara yöneltilen eleştirileri haksız bulmuş, kaza ve kader inancının İslam dinindeki konumunu, insan iradesinin rolünü belirlemeyi amaçlamıştır. Batılılar, Müslümanların inandığı kaza ve kader inancı ile onların bütün davranışlarında mecbur olduklarını; söz, duruş ve davranışta sanki hiç rollerinin olmadığını, bunların hepsinin dışarıdan bir iradenin ve kuvvetin zorlaması ile belirlendiğini düşünmüşlerdir. Abduh, Batılıların Müslümanlar hakkındaki bu zanlarını yanlış bulmuş ve vehim olarak değerlendirmiştir. Çünkü o, insana verilen idrak ve melekelerin faydasız ve hiçleştirilmesine hikmet kavramı üzerinden deliller üreterek cevap vermiştir.⁶⁰ Abduh, İslam’a atfedilen yıkıcı kaderci anlayışa karşı çıkmıştır. O, İslam’ın kaderci olmadığını, hür iradeyi tasdik eden, insana yaptıklarından dolayı sorumluluk yükleyen sağlam bir inanç olduğunu savunmuştur.⁶¹ Abduh, Kur’an ve sünneti zamanın şartlarına göre yorumlamak amacıyla özgür ve akılcı bir yaklaşımla hareket ederek akılcı bir metot izlemiştir. O, fiilden faille, nedenli nesneden nedene, ulaşmayı hedeflemiştir. Çünkü ona göre, hikmet vasıtasıyla nedenlere nüfuz etme, nedenler aracılığı ile hikmetli sonuçlara ulaşma aklın görevidir.⁶²

İslam düşünce yapısını yeni bir hikmet metoduyla anlamlandırmaya çalışan Abduh’un Muhammed İkbal’in (1877-1938) düşünce metoduyla paralellik arz ettiği görülmektedir. Muhammed İkbal de İslam’da dini düşünce kavramlarını yeniden yorumlama,

⁵⁷ Süleyman Uludağ, *İslâm’da Emir ve Yasakların Hikmeti* (Ankara: TDV Yayınları, 2018), 13.

⁵⁸ Mazharuddin Sıddîki, *İslâm Dünyasında Modernist Düşünce*, çev. Murat Fırat (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1990), 44-45.

⁵⁹ Kutluer, “Hikmet”, 17/505.

⁶⁰ Afganî- Abduh, *Urvetü'l-Vuskâ*, 142-143.

⁶¹ Osman Emin, “Muhammed Abduh’un İslam İnancını Savunması”, çev. Necdet Ünal, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28 (2008), 352.

⁶² Melek Büşra Tokatlıoğlu, “Muhammed Abduh’un Akılcı Metodunda Mucize ve Gayb Yaklaşımı”, *İstanbul Üniversitesi Temel İslami Bilimler Öğrenci Sempozyumu*, ed. Hidayet Aydar-Muhammed Ezber (İstanbul: 2017), 338.

ihya etme, canlandırma ve onlara dinamizm kazandırma amacındadır.⁶³ İkbâl ile aynı minvalde olan Abduh da hikmetle dinin rolünü etkinleştirerek dine canlılık kazandırmayı hedeflemiştir. Dolayısıyla bu hedef onu hikmet arayışına yani dini hükümler ve emirler üzerinde, mahlûkat üzerinde düşünmeye, dönemin ihtiyaçlarına binaen Allah ve âlem tasavvuru oluşturmaya, akıl yürütmeye, dini anlamlandırmaya sevk etmiştir.

Abduh, yaratılıştaki amaca dikkat çekerek hikmetle yaratılış arasında münasebet kurmuştur. O, Allah'ın irade, kudret sıfatlarına ve varlık düzeninde her şeyi yerli yerinde yaratmasına vurgu yaparak yaratılışla hikmet sıfatını harikulade bir şekilde bütünleştirmiştir. Ona göre, kâinat rastgele, ölçsüz değil bilakis nizam, düzen ve ölçüye binaen yaratılmıştır.⁶⁴ Böylece Abduh Gazzâlî'nin ifadesiyle failin kim olduğuna, sanatının sağlamlığına, ilminin genişliğine, işlerindeki tertip ve düzene işaret etmektedir.⁶⁵ Gazzâlî gibi Abduh da ilahi irade ve kudret temelinde her şeyi mükemmel ve yerli yerinde yaratan Allah'ın hikmet sıfatına delil getirmiştir.

Abduh, Tevhîd Risâlesinde kâinatın ve yaratılanların nizamına ve hikmetine binaen şu açıklamalarda bulunmuştur;

*“Esrâr ve dekâikini anlamakta aklın hayrete düştüğü şu sanatı düşün. Bütün bunlar, her şeyi yaratan ve her şeyi bilen Âlim ve Hakîm bir Allah'ın varlığına delâlet etmez mi? Her şeyi yaratmış, mesalihini tesviye için münasip şey vermiş. Acaba mücerret tesadüf eseri mi bunlar olmuş? Bunca mükevenât ve masnûâtın nizâm ve kavâidini tesadüf mü temin etmiş? ...”*⁶⁶

Abduh, bu sözleri ile kâinatın ve yaratılanların hikmetsiz ve gayesiz olmadığına, tesadüfen yaratılmadığına dikkat çekmiştir. Çünkü tesadüf olan yerde ne ilim ne de hikmet bulunmaktadır. O böylece kâinatın ve yaratılanların yaratılma sebeplerine ve gayeler manzumesi olduğuna işaret etmiştir. Abduh'a göre, *“bunların hepsi her şeyin mübdi'i arz ve semada ilminden zerre miskali hiçbir şey uzaklaşmayan Vâcibü'l- vücûd'un eseridir. O da Semî ve Alîm'dir.”*⁶⁷ İşte Allah'ın ilmi vasıtasıyla yaratılanlarda mevcuda gelen mükemmel sanat, hikmet sahibi hakîm olan Allah'ın eseridir. Abduh'un bu sözlerinin yansımaları Elmalılı Hamdi Yazır'ın hikmete bakış açısında da görmektediriz. O da şahit âlemde görülenlerin Allah'ın gücüne ve hikmetine delil olduğunu savunmaktadır.⁶⁸

Efâl-i ilâhiyenin hikmetten müstağni olmayacağından bahseden Abduh, bu konuyu âyet eşliğinde izah etmektedir. *“Sizi sırf boş yere yarattığımızı ve sizin artık huzurumuza geri getirilmeyeceğinizi mi sandınız?”*⁶⁹

⁶³ Muhammed İkbâl, İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden İnşası, çev. Rahim Acar (İstanbul: Timaş Yayınları, 2020), 15; Özervarlı, *Kelâmda Yenilik Arayışları*, 132-133.

⁶⁴ Abduh-Rızâ, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm Tefsîru'l-Menâr*, 13/117.

⁶⁵ Gazzâlî, *Hikmetler Kitabı*, çev. Halil Kendir (İstanbul: İlke Yayıncılık, 2007), 13.

⁶⁶ Muhammed Abduh, *Tevhîd Risâlesi*, çev. Mustafa Behçet b. Muhammed Sâlim, haz. Mücahid Dündar-Habip Kartaloğlu (Ankara: Fecir Yayınları, 2021), 56.

⁶⁷ Abduh, *Tevhîd Risâlesi*, 56.

⁶⁸ Bayram Ali Çetinkaya (ed.), *Akademide Felsefe Hikmet ve Din* (Zonguldak: Bülent Ecevit Üniver sitesi Yayınları), 326.

⁶⁹ Kur'ân Yolu (Erişim 16 Haziran 2023), el-Mü'minûn 23/115.

“Vâcib, fâil-i muhtâr, efâli mahlûkâtında tasarrufu, illiyet-i mahza ve şuur ve iradesiz istilzâm-ı vücûdî sûretiyle sâdir değildir.... Kâinatta görünen intizâm, mesâlih-i uzmâ niçin takarrür etmiş? Mevcûdâtın ekmel ve erfa'ı olan Vâcibü'l vücûdun eseridir. Kâinattaki kemâl, mükevvinin kemâline tâbi, böyle itkân-ı ibdâ mübdîinin mertebe-i âliyesini izhâr içindir. İşte gâyat-ı nizâmın en ulvîsine bâliğ olan böyle bir vücûdla ilm-i şâmil ve irâde-i mutlakası taalluk ederek şu kâinât bir tarz-ı refi ile sâdir olmuştur.”⁷⁰

Ona göre hikmet ister amelde ister hususi yahut umumi yönden olsun nizamı korumaya veya fesadı defetmeye yarayan şeydir. Abduh'a göre aklın hikmeti ise söz konusu ameli bütün yönleriyle inceledikten sonra onun bilinçsiz ve sebepsiz yaratılmadığını kabul etmesidir. Böylece akıl, kâinattaki her şeyi layıkıyla en güzel biçimde yaratanın Allah olduğunu bilmekte ve kâinatın Allah'ın eseri hikmetinin misalleri ile dolu olduğunu kavramaktadır. İnsan aklı Allah'ın hikmet sıfatı ile gökleri ve yeri ayakta tutan, ikisi arasında bulunan bütün eşyayı ve kâinatı kuşatan, nizamı koruyan ve onun yok olmasına sebep olacak fesattan muhafaza eden yani canlıların ve bütün mahlûkatın menfaatini gözeterek olduğunu idrak edecektir.⁷¹ Burada hikmet planında insana düşen görev, Allah'ın kurduğu düzende incelikleri fark etme, yaratılıştaki harikulade kanun ve kuralları bilme, sebep ve sonuç ilişkisini idrak etme, Allah'ın ahlakı ile ahlaklanma, her işinde doğru ve faydalı olanı yapmadır.⁷²

Abduh, gök cisimleri örneğinden Allah'ın hikmetine vurgu yapmıştır. Gök cisimlerinin birbirlerinden milyonlarca ve milyarlarca ışık yılı uzakta olmasına rağmen düzenli ve hikmetli bir yasaya göre sağlam ve mükemmel bir düzen içerisinde olmalarından bahsetmiştir. Bu sistemde egemen olan düzenden yola çıkarak Allah'ın yaratmasına, hikmetine, takdirine ve hiçbir ortağının olmamasına ulaşmıştır.⁷³ O, Allah'ın yasalarından, âlemdeki enteresan düzenden hikmete varmaktadır. Abduh, Allah'ın bu koyduğu mükemmel yasaların hikmetini şu şekilde izah etmektedir:

“Âlemin yaratılışındaki harikuladeliikleri içeren âyetler üzerinde düşünenler için ibretler barındırır. Sebepleri gören hikmet ve sırları anlar. Fayda ve zararları birbirinden ayıran, onlarda bulunan sağlamlık ve metaneti ile bu nizamın kaim olduğu yasalarla yaradanın gücüne, hikmetine, lütfuna, rahmetine ibadet edilmeye layık olduğuna, hiçbir mahlûkun ibadet edilmeye layık olmadığına delil getirir. Düşünerek ibretler çıkarır. Düşünmemenin dine karşı işlenmiş bir cinayet ve ona karşı vurulmuş en büyük darbe olduğunu ifade eder. Aynı zamanda fen bilimleri üzerinde düşünmemenin dini zayıflatıcı etkisini ve musibetlerin en şiddetlisi olduğunu iddia eder. Din adına pozitif bilime düşman olan bazılarının sadece eşyanın zahirine bakmakla, onlarla delil getirmenin ve bu âyetlerle yaratanın hikmetini tanımaya yeterli olduğu vehmine kapılırlar. Halbuki bu durum sadece kitabın dış kapağını ve şeklini görmekle yetinen kişinin misalidir. O kişi kitabın içindeki ilimden de hikmetten de bihaberdir. Halbuki Allah, Kur'an'da sadece fikrî-nazarî delillerle istidlâl etmemiş; mahlukat, yer, gök, gece, gündüz, gemiler, yağmur vs. dışında birçok şey üzerinden insanı

⁷⁰ Abduh, *Tevhîd Risâlesi*, 58.

⁷¹ Abduh, *Tevhîd Risâlesi*, 109-110

⁷² Abdullah Kahraman vd., *Akademide Felsefe Hikmet ve Din*, ed. Bayram Ali Çetinkaya vd. (Zonguldak: Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları, 2014), 327.

⁷³ Abduh-Rizâ, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm Tefsîru'l-Menâr*, 2/111.

*kâinatı bilmeye, öğrenmeye, üzerinde düşünmeye, istidlâlde bulunmaya delil ve ibretler çıkarmaya teşvik etmiştir.*⁷⁴

Böylece Abduh, din ve bilim arasındaki derunî ilişkiye, burhana, hikmete vurgu yapmıştır. Ona göre, Kur'an'ı Kerim sadece nazarî delillerden ibaret değildir. Allah insanın mahlûkat üzerinde fikir yürüterek istidlâlde bulunmasını ve hikmetli bilgiye ulaşmasını istemektedir. Bunun için Kur'an'da insan derinlemesine düşünmeye sevk edilmektedir. Örneğin, “Kur'an'ı inceleyip düşünmüyorlar mı? Eğer Allah'tan başka birinden gelmiş olsaydı, onda birçok tutarsızlık ve çelişki bulurlardı.”⁷⁵ Kur'an, aklın kullanılması anlamında, zihinde bir yoğunlaşma olan *tefekküre*; arka planı kavrama, derinlemesine düşünme olan *tedebbüre*; öğüt anlamında *tezekküre*; akli doğru kullanma anlamında *teakkula* ve derinlemesine bilmek, anlamak, kavramak anlamında *tevakkufa* teşvik etmiştir.⁷⁶ Böylece tefekkür, tedebbür, tezekkür ve teakkul vasıtasıyla hikmet arayışı, vahyin öncülüğünde beşeriyetin bir ameli olmuştur. Bu arayış kimi zaman dini hükümleri, kimi zaman kâinatı ve kimi zamanda insanın kendi varlığını anlamlandırması şeklinde tezâhür etmiştir. Böylece akıl ve vahiyden beslenen hikmet, her zaman var olagelmıştır.

İnsanın yaratılışındaki hikmetlere dikkat çeken Abduh, insandaki idrake, düşünme yetisine, ahlakî donanıma, kabiliyetlerine, ruhî hallerine, bilgisine, ince sanatlara sahip olmasına, ilahi sırlara meraklı oluşuna, tabiatın ardından hevesle koşup hakikati bulma çabasına değinmektedir. Özellikle insanın akıl yeteneğine sahip olması yönüyle hem fiziki hem de ruhî özellikleriyle bir sanat âlemi olduğunu düşünmektedir.⁷⁷ Abduh'a göre Allah, insana akıl nimeti vererek ona sınırsız üstün bir yetenek bahşetmiştir. O, aklın sayesinde kâinatın sırlarını, varlıkların inceliklerini bilme ve kavrama hususunda bir sınır tanımamıştır. Allah'ın insana böyle bir nimet bağışlaması, O'nun şânının yüceliğine delildir. Ona göre, Allah Teâla'nın, insanı başıboş bırakması hikmetten ve basiretten yoksun, gelişigüzel bir iş yapması anlamında olur ki Allah Teâla bundan müstağnidir.⁷⁸

Kur'an-ı Kerim'in gönderiliş hikmetlerinden bahseden Abduh, ilk sıraya tevhid ilkesini yerleştirmiştir. O, tevhid ilkesini bütün ilimlerin rüknü olarak kabul etmiş; akli, amelî ve ahlâki unsurlarla bir bütün olarak ele almıştır.⁷⁹ Abduh, dinin gönderilme hikmeti ve sebebini tevhid olarak yorumlamıştır. O, Kur'an'ın hükümlerine uyanlara va'd yani sevapla müjdeleme ve kişinin kazanacağı dünya ve ahiret saadetlerinden haber verdiğini bildirmiştir. Va'd ilkesi ile kendisine muhalif olanları ahirette cehennemle, dünyada rezillik ve bedbahtlıkla tehdit etmekte olduğunu savunmuştur.⁸⁰

⁷⁴ Abduh-Rızâ, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm Tefsîru'l-Menâr*, 2/117.

⁷⁵ Kur'ân Yolu (Erişim 16 Haziran 2023), en-Nisâ 4/82.

⁷⁶ Kahraman vd., *Akademide Felsefe Hikmet ve Din*, 187.

⁷⁷ Cemâleddin Afgânî- Muhammed Abduh, *Urvetü'l-Vuskâ*, çev. İbrahim Aydın (İstanbul: Bir Yayıncılık, 1987), 102.

⁷⁸ Muhammed Abduh, *Fatiha Sûresi Amme Cüzü Tefsiri*, çev. Ömer Aydın (İstanbul: İşaret Yayınları, 2018), 220.

⁷⁹ Abduh, *Tevhid Risâlesi*, 107.

⁸⁰ Muhammed Abduh-Reşîd Rızâ, *Kur'ân Okumaya Giriş*, çev. Yusuf Aydın (İstanbul: Ekin Yayınları, 1996), 28.

Abduh, Kur'an-ı Kerim'in gönderiliş hikmetleri arasında kalplerde tevhide hayat vermesi, ruhlarda onu sabit tutan ibadetlere yer vermesi şeklinde yorumlamıştır. O, Kur'an-ı Kerim'i insanlığın kurtuluşu için saadet yollarını gösteren rehber, dünya ve ahiret nimetlerine ulaşmasını sağlayan kitap olarak nitelemiştir. Ona göre, Kur'an-ı Kerim'in metotlarından biri de kıssa tekniği ile insanların ibret almasını sağlamaktır. Böylece Allah'ın hudûdunu ihlâl etmeyenlerin, ahkâmına sarılanların güzel akıbetleri anlatılmaktadır. Diğer taraftan da hudûdu aşanların, ahkâmı sırtlarının arkasına atanların akıbetleri tedebür ve tefekkür eden kimseye hikmetle anlatılmaktadır.⁸¹

Abduh'a göre Allah'ın birçok kavimleri yok etmesi, yeryüzünden kaldırması, bir milleti başka milletle değiştirmesi, başka insanlar yaratması, O'nun hikmet sahibi olmasının eseri olarak yorumlanmıştır. Böylece hikmet her hadisenin sebebinin tayin eden özellikler olarak düşünülmüştür. Zira Allah'ın işleri hiçbir zaman plansız, ölçüsüz değildir. Aynı zamanda O'ndan hiçbir zaman lüzumsuz bir şey sâdır olmamıştır.⁸²

Abduh'a göre, kıssa tekniği Kur'an-ı Kerim'in sünnetlerinden biridir. Bu teknikle inanç esaslarını delilleriyle, hükümleri ise hikmetleri ve illetleriyle destekleme amaçlanmaktadır. Amaç, kıssalardan öğüt ve ibret çıkarmaktır.⁸³ Aynı zamanda Abduh'a göre, tarihin derinliklerinde kalmış toplumların yahut zamanımızdaki milletlerin haline ibret nazarıyla bakan kimse “*Hep birlikte Allah'ın ipine sınıksız yapışın; bölünüp parçalanmayın.*”⁸⁴ âyeti celîlesi uyarınca emirlerdeki sırlara vâkıf olmakta ve hikmetleri idrak etmektedir.⁸⁵ Böylece Abduh'un hikmet kavramı ile *ibret* kavramı arasında bir münasebet kurduğu gözlemlenmektedir. Bu münasebet ibretin tanımına bakıldığı zaman daha iyi anlaşılabilir. İbret, “a-b-r” kökünden gelen “aşmak ve geçmek” gibi sözlük anlamları ihtiva eden bir kavramdır. Terim anlamı görünenden görünmeyene geçmek, nesnelere ve olayların dış yüzüne bakıp onlardaki hikmetleri kavramaya çalışmaktır.⁸⁶ Buradan ibretin hikmete ulaştırıcı bir kavram olduğuna şahit olmaktadır. Dolayısıyla hikmete varmakta bir vasıta görevi üstlenen ibretin payı yadsınamaz bir gerçektir. Kur'an-ı Kerimde ibret amacına binaen zikredilen kıssalarda insanların olaylar üzerinde düşünmesine, sebep sonuç ilişkisi kurmasına fırsat tanınmaktadır. Böylece insan bu bilinçle araştırma ve inceleme sorumluluğuna ulaşmaktadır.⁸⁷ Bir yönüyle varlıkların özündeki manaları ve işin hakikatini anlama ilmi olan “hikmet” ile diğer taraftan tabiatın kuruluş ve işleyişini, nesne ve olayları, sosyal hayatın farklı tecellilerini derin bir sezgi ve kavrayışla anlamlandırma çabası olan “ibret” aynı paralelde cem olmaktadır.

⁸¹ Abduh, *Fatiha Sûresi Amme Cüzü Tefsiri*, 84-85.

⁸² Afgânî- Abduh, *Urvetu'l-Vuskâ*, 233.

⁸³ Abduh - Rızâ, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm Tefsîru'l-Menâr*, 9/440.

⁸⁴ Kur'ân Yolu (Erişim 16 Haziran 2023), Âl-i İmran 3/103.

⁸⁵ Afgânî-Abduh, *Urvetü'l-Vuskâ*, 235.

⁸⁶ Süleyman Uludağ, “İbret”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/367.

⁸⁷ Ahmet Çelik, “Birey ve Toplum Islahı Açısından Kur'ân Kıssaları”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22 (2004), 57.

Muhammed Abduh ve hocası Cemâleddîn Efgânî'ye göre, tarihin derinliklerinde kalmış toplumlar yahut zamanımızdaki milletlerin haline ibret nazarıyla bakacak olan kimse ilahi emirlerin ve yasakların sırlarını ve hikmetlerini idrak etmektedir.⁸⁸ Buradan ibretin etkin bir sebep, hikmetin de sonuç olduğu görülmektedir. Ona göre mü'min kimse, Kur'an âyetlerini araştırıp, İslam beldelerinin başlarına gelen olayları ibret nazarıyla değerlendirirse görür ki; orada Allah'ın emirlerine sırt çevrilmiş, O'nun öğrettiği yoldan sapılmış, heva ve hevese, şeytanın adımlarına uyulmuştur.⁸⁹ Böylece Kur'an-ı Kerim'in ibretlik kıssalarına dikkat çeken Abduh, kıssaların hikmetle ve ibretle dolu olduğunu savunmaktadır. Hayatın birçok alanına dair ibretle örüntülü olan kıssaların ders niteliği taşıdığını belirtmektedir. Öyle ki Abduh, insan hayatındaki sıkıntılarını, darlıklarını onları terbiye ettiğinden, kötülüklerden uzaklaştırdığından; diğer taraftan da lüks ve refah hayatın beraberinde getirdiği meşguliyetle Rabb'e olan ihtiyacın unutulduğu anda gelen sıkıntılar karşısında hatırlatıcı bir misyon yüklediğinden bahsetmektedir. Çünkü ona göre darlık ve sıkıntılı anlar insan beynindeki idraki harekete geçirmektedir. Böylece insanoğlu fitratına dönmüş olmaktadır.⁹⁰ Fitratına yerleşen nizam sayesinde de hikmete ulaşacaktır.

Hikmet ile İslam dini arasında münasebet kuran Abduh, "Bütün insanların İslam dininin taşıdığı hayır ve saadeti bilmeleri halinde mâlum hususları kapsayan irşâd ve hikmete basiretle vâkıf olacaklarını" iddia etmektedir.⁹¹ Abduh, İslam dininin akıl gücünü bütün prangalardan kurtardığını savunmaktadır. Çünkü O'na göre bu din, akli köle yapan taklit zincirine karşıdır. Din, akli hikmetine ve hükmüne göre karar verdiği an artık kendi mecrasına döndürmüştür.⁹² O, taklidi şiddetle eleştirerek hikmeti yüceltmekte ve aklın yaratıldığı gaye doğrutusunda kullanılmasını hedeflemektedir. Ona göre, taklit hastalığına müptela olan kimse, akli yaratıldığı gayeden saptıran ve hikmetin hayrından mahrum olan kimse pozisyonundadır.⁹³ Abduh, akla o kadar yüce bir değer vermiştir ki İslam'ın beşerin akıl yetisini kullanması yönünde vurgularını daima hatırlatmıştır. Din, akıl ve ilim arasında bağ tesis etmeye çalışan Abduh, ilmi aklın meyvesi, dini ise kalbin duygusu şeklinde anlamlandırmıştır.⁹⁴

Abduh'a göre, Allah bütün peygamberlere hikmeti vermiştir. Fakat kendilerinden sonra kavimler, taklit sebebiyle "hikmeti" zayı etmişlerdir.⁹⁵ O, İslam'ın delil ve hüccet dini olduğunu beyan etmiş, dinin hüküm ve emirlerinin hikmet üzere bina edildiğini savunmuştur. İs-

⁸⁸ Afgânî- Abduh, *Urvetü'l -Vuskâ*, 235.

⁸⁹ Afgânî- Abduh, *Urvetü'l -Vuska*, 239-240.

⁹⁰ Abduh-Rızâ, *Tefsîru'l Kur'âni'l Hakîm Tefsîru'l-Menâr*, 9/440-441.

⁹¹ Muhammed Abduh, *Ve'l Asrî Sûresinn Tefsîri*, çev. Yusuf Ziyaeddin Ersal (Ankara: Doğuş Matbaası, 1960), 45.

⁹² Abduh, *Tevhîd Risâlesi*, 196.

⁹³ Abduh-Rızâ, *Tefsîru'l Kur'âni'l Hakîm Tefsîru'l-Menâr*, 3/133.

⁹⁴ Ramazan Altıntaş, "Protestancı Söylem Karşısında İslamcıların 'İhyacı' Tepkisi/Cevabı: "Muhammed Abduh Örneği", *Eskiye* 7 (2007), 54.

⁹⁵ Abduh-Rızâ, *Tefsîru'l Kur'âni'l Hakîm Tefsîru'l-Menâr*, 13/127.

lam dini akıl ve düşüncenin bağımsızlığını, vicdan hürriyetini önemsemiş ve ilmi met-hetmiştir.⁹⁶ Abduh'a göre İslam akıl, basîret, delil ve burhan dinidir.⁹⁷ İslam dininin, in-sanlar için yaptığı her düzenlemede zararın önlenmesi, fayda ve maslahatın elde edilmesi söz konusudur. Bu anlamda insanlar, hükümlerin menfaatlerini ve faydalarını gösteren hikmetleri öğrenmek istemişlerdir. Bir insanın, ümmetin bütün fertlerini kendisinin zararlı gördüklerinin zararlı, faydalı gördüklerinin faydalı olduğuna ikna etmesi mümkün değildir. Bir ümmetin bu meselelerden birinde ittifak etmesi ancak din veya geleneğe bağlılık ile gerçekleşmektedir. Gelenekler ise toplumdaki fertlerden topluma değişmektedir. O yüz-den bir toplumu fert veya topluluk halinde zararlı olanı zararlı olduğu için, faydalı olanı faydalı olduğu için yapmaya teşvik etmesi toplumun doğrusunu bulması açısından yeterli değildir. Ona göre, toplumun ıslahı, fazilet ve adaba ulaşması, zararlı şeyleri terk etmesi faydalı şeylere ulaşmaya gayret göstermesi, nefisler üzerinde yüksek hâkimiyet sahibi bir etkene bağlıdır. Bu etken de dindir. Amellerin hikmetlerini bilmek, amelleri işleyenlerin ahiretteki saadetini ve menfaatlerini bilmek toplumun çoğunluğu tarafından amellerin benimsenmesini sağlamaktadır. İnsanlar dinin temel ilkelerinden ve külli hükümlerinden her birinin hikmetini bilirse dinin emirlerini kalp huzuru ile benimser ve birçok hik-metten de hissedar olurlar.⁹⁸ Dini hikmet anlayışı üzerinde temellendiren Abduh, böylece dinin hakikate ulaşma ve ıslah etmede gücüne dikkat çekmek istemiştir. Ayrıca O, Müs-lümanların buldukları çağda karşılaştıkları sorunların bertaraf edilmesi noktasında din-akıl ve din-bilim arasında münasebet kurmuş, yeni bir düşünce rönesansı oluştur-mak istemiştir. Oluşturmak istediği yeni düşünce tarzı ile İslam dünyasında akıl ve nakil ilişkisini fonksiyonel hale getirmeyi hedeflemiştir. Böylece Abduh bu yönüyle dini, dü-şünce ve akıl ekseninde hikmet aracılığı ile canlandırmak, insana kâinattaki yerini idrak ettirmek istemiştir.

Hikmeti bir düşünce tarzı olarak kurgulayan Abduh, dinin kavranması ve uygulan-ması safhalarında akla önemli yetki alanı açmıştır. Abduh, din ile akıl arasında birliğe son derece önem vermiştir. O, zihin dünyasında tıpkı orta çağ kelâmında benimsendiği gibi ne birincisini ikincisinin emrine vermiştir ne de modern felsefenin yaptığı gibi akıllı ve dini kendi hususi sahalara hapsedmiştir. Bilakis onları iki kardeş olarak mütalaa etmiş-tir. Öyle ki o, Allah'ın doğru yola uyulması için bahsettiği bu aklın din ile son derece uyumlu olduğunu ve aynı kaynaktan geldiklerini kanıtlamak istemiştir. Ona göre, aklın ürünü olan ilim, maddi hayatta mutlu olmamızı sağlayan vasıtaları temin ederken, din ise ahlakî melekeleri geliştirerek ruhu terbiye eden yönüyle ahiret saadetine götüren kaynaktır.⁹⁹ Her ikisi arasındaki münasebeti sağlayan unsur da hikmettir.

Abduh, Kur'an ışığında akıllı insanı insan yapan onun her türlü aksiyonlarına anlam katan, ilahî emirlerde yükümlülük altına girmesini sağlayan şey olarak yorumlamıştır. O, eşyadaki hikmeti, düzeni ve uyumu anlama gücüne sahip olan akıllı, ilahi hakikatleri

⁹⁶ Abduh-Rızâ, *Tefsîru'l Kur'âni'l Hakîm Tefsîru'l-Menâr*, 13/130-131.

⁹⁷ Abduh-Rızâ, *Tefsîru'l Kur'âni'l Hakîm Tefsîru'l-Menâr*, 6/204.

⁹⁸ Abduh-Rızâ, *Tefsîru'l Kur'âni'l Hakîm Tefsîru'l-Menâr*, 6/358.

⁹⁹ Abduh, *Tevhîd Risâlesi*, 55.

sezen, anlayan ve onlar üzerinde tefekkür etme yetkisine sahip olan potansiyel şekilde anlamlandırmıştır.¹⁰⁰ Böylece hem aklın hem dinin amaçlarına bakıldığı zaman doğru ve güzel işlere yönelme, sözde ve amelde doğruya ulaşma hedeflenmektedir. Bu hedefler bizi zaten hikmetin tanımına ulaştırmaktadır. Zira hikmet, güzel ve doğru işlere yönelmek, bilmek ve bildiği ile amel etmektir. Hikmet vasıtasıyla insan, bilgisizlikten, icraatlarını zulüm ve haksızlıktan, ikram ve ihsanını cimrilikten, hoşgörüsünü bu naklıktan temizlemektedir. Böylece hikmet, insanın Allah'ın ahlaki ile ahlaklanmasına sebep olmaktadır.¹⁰¹

Abduh'un kişisel ahlak ve sosyal ahlak anlayışının hikmet üzere oluştuğunu şu ifadelerinde de rastlamaktayız: "...Allah'ın kanunlarına koyduğu ruh, zekamızı geliştirmemizi, duygularımızı temizleyip güçlendirmemizi, isteklerimize bir ölçü koymamızı, doğruyu muhafaza etmemizi, İslam kardeşliğinden ilham almamızı ve birbirimize iyilikle muamele etmemizi emreder..."¹⁰² Abduh'un burada vermek istediği mesaj hem ilmî hem de amelî yönden işin özüne vâkıf olmaktır. Bu vukûfiyet hikmet dili ile derin ve katmanlı anlam kazanmaktadır. Kimi zaman hikmet dili kendisini dini hükümlerde, kimi zaman ilim ve bilimde, kimi zaman ise kâinatta kendini göstermektedir. İnsanda bunu aklı sayesinde ve seviyesince anlamlandırmaktadır. Abduh, dinin akılla kavranabilen ve mantık süzgecinden geçirilebilen hikmet özelliğine vurgu yapmıştır. Aynı zamanda Abduh'un din ile bilimin el ele verip beraberce insanların ruhunu ve kalbini yükselteceğine dair temennisi hikmete ne kadar değer verdiğinin en bariz yansımasıdır.¹⁰³

Abduh, tüm mahlûkatın yaratılmasındaki hikmeti, onları yaratan Allah'ın kemâl sıfatları ile birlikte kendilerine tecelli etmesi şeklinde yorumlamıştır. Böylece Allah Teâla bilinmeyi, kendisine ibadet edilmesini, şükredilmeyi, kendine hamd edilmesini vs. istemiştir. O'nun isimlerinin ve sıfatlarının zuhuru, kanunlarının ve âyetlerinin tecellisi, O'na hamdin ve şükürün gereğini beyan etmektedir. Bu sebepten ötürü de kâinat son derece sağlam ve büyük bir nizam içinde yaratılmıştır. Bütün bunlar Allah'ın hikmetinin ve ilminin göstergesidir.¹⁰⁴ Abduh'a göre, kâinatta müşahade edilen hikmet ve mutlak düzen, Allah'ın Alîm ve Hakîm olduğunun delilidir. Kâinattaki nizâmdan ve hikmetinden yola çıkan Abduh, bunun bir tesadüf eseri olmadığını belirtmektedir. Öyle ki kâinatın sırrını anlamak, gizliliklerini izhar etmek için akıllar birbiriyle hikmet keşfinde yarışmaktadır.¹⁰⁵

Abduh, Kur'an'ın evrendeki mükemmel nizamı, onu yöneten eşsiz kanunları ve onda açığa çıkan hikmet ve kemali aklın hizmetine sunduğunu düşünmektedir. Bu düşüncenin en büyük tezahürü kâinatı büyük bir dikkatle ve titizlikle inceleme vazifesinin akla verilmiş olmasıdır. Abduh'a göre, yaratılanların incelenmesine ve araştırılmasına yönelik hikmete davet niteliğindeki âyetler neredeyse Kur'an'ın yarısını oluşturmaktadır.¹⁰⁶ O, bu

¹⁰⁰ Mehmet Zeki İşcan, *Muhammed Abduh'un Dinî ve Siyasî Görüşleri* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1997), 152.

¹⁰¹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/205-210.

¹⁰² Abduh, *Tevhîd Risâlesi*, 56.

¹⁰³ Osman Keskioglu, "Muhammed Abduh", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (1970), 200.

¹⁰⁴ Abduh - Rızâ, *Tefsîru'l Kur'âni'l Hakîm Tefsîru'l-Menâr*, 9/158.

¹⁰⁵ Abduh, *Tevhîd Risâlesi*, 98.

¹⁰⁶ İşcan, *Muhammed Abduh'un Dinî ve Siyasî Görüşleri*, 156.

minvalde bazı âyetleri şöyle örnek vermektedir. “*İnkâr edenler, Gökler ve yer bitişik iken onları ayırdığımızı ve her canlıyı sudan yarattığımızı görmezler mi?*”¹⁰⁷ “*O'nun kanıtlarından biri de gökleri ve yeri yaratması, dillerinizin ve renklerinizin farklı olmasıdır. Kuşkusuz bunda bilenler için ibretler vardır.*”¹⁰⁸ Abduh'a göre, din ne tarih öğretisi ne yıldızlar âleminin açıklaması ne de yeryüzünün uzunluğunu ve genişliğini öğretmek için gönderilmiştir. Bu öğretilere insan çabasıyla nihayetinde ulaşabilir. Asıl maksat ilâhî hikmetin tezahürlerine dikkat çekmek ve hikmet sırlarına vâkıf olabilmektir. Bu kavrayış insana verilen akıl, inceleme ve araştırma ruhu sayesinde mümkün kılınmaktadır.¹⁰⁹ Böylece Abduh, İslam dininde hikmetin en büyük vasıtası olan akla ve aklın işlevselliğine ne kadar önem verildiğini ortaya koymaktadır. Zira hikmet, akletme becerisi ile dini anlamada anahtar mesabesindedir.

Abduh'a göre, insan emrine verilen bu cismani âlem, insanın akli tasarrufuna verilmiştir. Allah, yarattığı her şeyi insan tasarrufuna vererek âlemdeki sırları açığa çıkarması için insana misyon yüklemiştir. Bu vazifeyi üstlenen insanda hayatını güzelleştirmek, refah seviyesini yükseltmek için Allah'ın ona vermiş olduğu nimetlerin kadrini bilerek hikmetle araştırma yapmaktadır. Bu araştırmalarına nerede olursa olsun ısrarla her zaman devam etmektedir.¹¹⁰

Abduh, “Hikmet müminin yitiğidir, nerede bulursa onu almalıdır”¹¹¹ hadisini ve “*O dilediğine hikmeti verir ve kime hikmet verilirse o kimse birçok hayra nâil olmuş demektir. Bunu ise ancak derin kavrayış sahibi insanlar düşünüp anlarlar.*”¹¹² âyetini delil olarak kullanarak hikmetin ulvî bir ilim olduğuna, birçok hayırlar barındırdığına tanıklık etmiştir. Abduh, Allah'ın dilediğine hikmet vermesini, “hikmet verilen kimseye onu güzelce kullanması için Allah'ın ona mükemmel akıl ve sağlam bilgi vasıtalarıyla yol göstermesi” şeklinde anlamlandırmıştır. Ona göre, kavramların doğruluğunu ölçen, tasavvur ve tasdikleri birbirinden ayıran akıl sayesinde evham kefesi havada kalmakta, hakikat kefesi ağır basmaktadır. Böylece insan, akıl aracılığı ile vesvese ve ilhamı ayırma mefkûresine ulaşmaktadır. Hikmeti İbn Abbas'ın değerlendirmesi ile kabul eden Abduh, Kur'an'ı anlamayı, Kur'an'ın hükümlerini ve illetlerini kavramayı hikmet kapsamında ele almıştır. Çünkü Kur'an hakikatlerinin ruh üzerindeki etkisi yadsınamaz. İşte ruhta beliren ve salih işlerin yapılmasına sebep olan, ruhtaki evhamı defeden şey hikmettir. Böylece hikmet, hakikatlerin açığa çıkmasını sağlayan unsur mesabesinde olmaktadır. Abduh, hikmeti ele alırken aynı zamanda Kur'an'ın evrensel hidayet boyutuna da dikkat çekmiştir¹¹³

Abduh, hadis-i şerifte bahsedilen hikmetin önemine binaen kişinin hikmeti *yitik mal* mesabesinde değerlendirmesini onu arayıp bulmasına, bulunca da hemen zaman kaybetmeden almasına dayandırmıştır. Bu istenilen hedefe ulaşıldığının bir göstergesidir.

¹⁰⁷ Kur'ân Yolu (Erişim 16 Haziran 2023), el-Enbiyâ 21/30.

¹⁰⁸ Kur'ân Yolu (Erişim 16 Haziran 2023), er-Rûm 30/22.

¹⁰⁹ Abduh, *Risâletu't- Tevhîd*, 99.

¹¹⁰ İşcan, *Muhammed Abduh'un Dinî ve Siyasî Görüşleri*, 192.

¹¹¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî, *es-Sünen*, thk. Ahmed Şemseddin (Beyrut: Dârul-Kütübü'l-İlmiyye, 2009), “Zühd”, 15 (No. 4169); Ebû İsâ Muhammed b. İsâ Sevre et-Tirmizi, *el-Câmi'u's-sahîh*, thk. Hâlid Abdülğânî Mahfûz (Beyrut: Dârul-Kütübü'l-İlmiyye, 2014), “İlim”, 19 (No. 2687).

¹¹² Kur'ân Yolu (Erişim 16 Haziran 2023), el-Bakara 2/269.

¹¹³ Abduh-Rizâ, *Tefsîru'l Kur'âni'l Hakîm Tefsîru'l-Menâr*, 3/132.

Çünkü hikmetle ulaşılan şey ilimdir. İlimde insan aklının bilme ihtiyacına yönelik elde ettiği çabanın en güzel ürünüdür.

Hikmet ilmini dini anlamada, sağlam düşünce üretiminde önemli bir değer olarak gören Abduh, peygamberlerin gönderilmesini de birtakım hikmetlere dayandırmaktadır. Abduh, Allah'ın peygamber gönderme hikmetini insan aklının ihtiyacına cevap verilmesi gerekçesi üzerine inşa etmiştir. O'na göre insanlığa verilen peygamberlik nimeti onu diğer mahlûkatlardan seçkin kılmıştır. O, insanlık için gönderilen peygamberlerin ümmetlerine karşı oynadıkları rolün hiç şüphesiz tartışılmaz olduğunu düşünmektedir. Çünkü onlar hisse dokunan, ruha hitap eden, ruhun saptırıcı ihtiraslarından insanlığı temizleyen ve melekelerini terbiye eden, dünya ve ahiret saadetine ulaştıracak şeyleri onlarda yerleştiren seçilmiş insanlardır.¹¹⁴

Abduh, peygamberlerin gönderilme hikmetini, insanların varlığını ve bekasını sağlayan en önemli ihtiyaçlar kategorisinde değerlendirmiştir. Çünkü akıl fert için ne kadar önemli ise beşeriyet için de peygamberlik o kadar önemlidir.¹¹⁵ Abduh'a göre, bu hikmetlere binaen gönderilen peygamberle şu hikmetleri de barındırmaktadırlar. Allah'ı ve Allah'ın sıfatlarını bilme yollarını gösterme, ibadetleri telkin ederek Allah'ın yüceliğini hatırlatma, fertlerin yararlarını yaralamadan Allah'ın emirlerini kuvvetlendirmedir. Onlar pratik hayata dair deneyimleri de aktarmaktadırlar. Örneğin rızık kazanma yolu, geçim temin etme, deneysel ilimlerin sınırlarına nüfuz etme. Ayrıca nasihat, tavsiye, irşatta bulunma, akideyi şüphelerden koruma, insanların iş ve teşebbüslerinde meşru dairede bulunması gerektiği bilincini vermekteler.¹¹⁶ Abduh, nübüvvetin hikmetini ele alırken ahlakî ve ameli yönüne dikkat çekmekte ve bu yönde bir yorum getirmektedir.¹¹⁷

Abduh'a göre peygamberler, ilahi hikmetin tezahürlerine dikkat çekerek hikmetin sınırlarını kavrayıp vakıf olmaya ve hikmetin harikulade yönüne hayran olmaya teşvik etmektedir. Ona göre, peygamberlerin tebliğ vazifesini insanların bilgi, kültür ve anlayış seviyelerini dikkate alarak yapmaları hikmetin tezahürüdür. Zira tebliğ edilen din, ilim talep etmeyi, akla ve akli delillere saygılı olmayı, kâinatı incelemeyi ve her türlü aşırılıktan uzak durmayı öngörmektedir.¹¹⁸ Zira hikmet, her türlü aşırılıktan uzak olma ve her şeyi olması gerektiği yere koyma anlamlarını ihtiva etmektedir.

Akl ve vahiy uyumundaki hikmeti her fırsatta ele alan Abduh, akıl ve vahiy arasındaki ayrımı da peygamberin gönderiliş hikmeti üzerine bina etmiştir. Ona göre akıl, insana neyi yapması gerektiği veya neyi yapmaması gerektiği yönünde tesir etmektedir. Vahiy ise, peygamber gönderilme misyonu üzerine temellendirilerek insanın niçin yapması veya niçin yapmaması gerektiğine yönelik ikna edici mantıkla etki etmektedir.¹¹⁹

¹¹⁴ Abduh, *Tevhîd Risâlesi*, 163.

¹¹⁵ Mehmet Zeki İşcan, "Muhammed Abduh ve Sonrası Kelamcılarda Nübüvvet", *İslam'da Peygamber İnanç*, ed. İbrahim Coşkun (İstanbul: Ensar Yayınları, 2009), 262.

¹¹⁶ Abduh, *Tevhîd Risâlesi*, 163-164.

¹¹⁷ Mehmet Zeki İşcan, "Muhammed Abduh'un Nübüvvet Görüşü ve Çağdaş İslam Düşüncesine Etkileri", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26 (2006), 29.

¹¹⁸ Abduh, *Tevhîd Risâlesi*, 165-166.

¹¹⁹ M. Kerr, *Islamic Reform: The Political and Legal Theories of Muhammed of Muhammed Abduh and Rashid Rıza* (Berkeley: University of California Press, 1966), 126-127.

Peygamberlik ve vahiy birbirinden asla ayrılmayan ikilidir. Öyle ki birinin yokluğu diğeri anlamsızlaştırmaktadır. Vahiy, nübüvvet binası üzerine temellendirilmektedir.¹²⁰

Abduh, ibadetlerin hikmetlerine ve gayelerine odaklanarak ibadetlerdeki manevi hazı ve ruhu canlandırmak istemiştir. Örneğin ona göre, -namazda bulunan rekâtların hikmetinin dışında- aklın sebebini anlamayacağı haller yoktur. İnsanlarda yoksunluk ve mahrumiyet hissini geliştiren, nimetlere şükretmeyi öğreten oruç ibadeti de nice nice hikmetler bulunmaktadır. Eşitlik ve birliktelik ruhunu öne çıkaran yakınlaşma şuuru ile insanda manevi doyuma sebep olan hac ibadeti, aşırı iktisadî gruplaşmanın önüne geçme, infaki teşvik etme, toplumsal barışı tesis amacı bulunan zekât ibadeti de birçok hikmetler bulunmaktadır.¹²¹ Böylece Abduh'un Allah'ın fiilleri ve sıfatları, kâinat ve insan tasavvuru temelinde din ve akıl öncülüğünde hikmeti yeni bir bakış açısı ile anlamlandırdığı görülmektedir.

Sonuç

19. yüzyıl döneminde modern akılcılığın ve tabiat kanunlarının katı sebep-sonuç ilişkisi üzerine bina edildiği bilinmektedir. Tüm bunların etkisiyle yeni ilm-i kelâm döneminde hikmet kavramının merkeze alındığı ve üzerinde titizlikle durulan bir kavram olduğu görülmektedir. Abduh'un da hikmetle ilgili değerlendirmelerine baktığımızda onun da bu kavram üzerinde özellikle durduğu görülmektedir. Abduh nezdinde çok önemli olan bu kavramın klasik kelâm'dan daha farklı bakış açısıyla ele alınmış olduğu karşımıza çıkmaktadır. Abduh'un hikmet perspektifinde 19. yüzyıl döneminde mâkul izahlar ve düşünceler ürettiği gözlemlenmektedir. Çünkü O'nun, üretmeye çalıştığı yeni kelâmın temelinde yeni bir hikmet kavramını merkeze aldığı görülmektedir. Abduh'un hikmete yönelik tutumu, klasik kelâm dönemindeki tâli ve önemsiz ihtilaflardan uzak, modern bilimin verileri dikkate alınarak ümmetin ittifak ettiği hikmet anlayışına yakın tarzda şekillenmiştir. O, Allah'ın zatı ve sıfatları konusundaki tartışmalardan uzak durmuş, O'nun fiilleri ve yarattıkları üzerinde hikmetle düşünmeyi kendisine düstur edinmiştir. Öyle ki evrendeki insicam ve mükemmellikten yola çıkan Abduh'un Allah'ın yaratma ve fiillerindeki hikmetle sentez yaptığı görülmektedir. O bu sentezden hareketle nizâmın mekanik ve tesadüfî olmadığı vurgusu ile sahil bir Allah ve evren tasavvuru oluşturma gayesi taşımıştır. Akli mutlaklaştıran dönemin bâtil ve inkârcı akımlarına cevap verme gayreti içerisinde olmuştur. Amacı Allah'ın hükümleri, yaratması ve fiilleri vasıta kılınarak ilahî hikmetleri gözler önüne sermektir. Böylece Abduh'un kâinat ve işleyişi üzerinde, ilahî hükümleri anlamlandırmada, insanoğluna hikmet metodu üzerinden tefekkür yolunu açmayı hedeflediği, dinin maksadına ve insan ihtiyaçlarına uygun içtihat kanallarını aktif hale getirmek istediği sonucu çıkmaktadır.

Abduh'un hikmeti sadece teorik ve nazari anlamda ele almadığı; bilakis sosyal ve amelî bir çerçevede ele aldığı görülür. Onun hikmet anlayışını akl-ı selim, vahiy, sağılam bilgi, sebep sonuç münasebeti üzerine inşa ettiği görülmektedir. Abduh'un hikmeti *dini düşüncede bir yenilenme* biçimi olarak yapılandırdığı gözlemlenmektedir. Çünkü hikmet

¹²⁰ Altıntaş, "Protestancı Söylem Karşısında İslamcıların 'İhyacı' Tepkisi/Cevabı: 'Muhammed Abduh Örneği'", 51.

¹²¹ Abduh, *Tevhîd Risâlesi*, 172-178.

kavramı üzerinden İslam dünyasına yeni bir heyecan katmak istemiştir. Böylece onun hikmet olgusu üzerinden İslam düşünce dünyasında yeni yeni düşünceler üretmek ıslah ve tecdit anlamında yeni bir çıkış açmak istediğini düşünmekteyiz. Çünkü o, taklide karşı olmuş ve dönemin ihtiyaçlarına binaen alternatif yeni çözümler üretmek özgün bir hikmet metodolojisi kurmayı hedeflemiştir. Abduh'un hikmet vasıtasıyla dini içtihat ruhuyla besleyerek dinamizm kazandırmayı hedeflediği, hangi çağda olursa olsun vahyin temelinde ve aklın ışığında düşünce üretmenin önemini vurguladığı gözlemlenmiştir. Çünkü o, Müslümanların âtaletten kurtulmaları, ilim ve bilim üretmeleri gerektiğine inanmıştır. Dolayısıyla Abduh'un felsefi ve spekülâtif kaygıları ötelediği İslam düşünce dünyasına yeni bir ruh katmak istediği sonucu çıkmaktadır. Ayrıca Abduh'un hikmete bakış açısında yeni ilm-i kelâm dönemi âlimlerinden İzmirli, İkbâl ve Harpûtî gibi isimler ile aynı paralelde düşündüğü görülmektedir. Abduh'un yine Gazzâlî ve Elmalılı ile hikmet sentezlerinin uyumlu olduğu sonucu çıkmaktadır.

Abduh nazarında ilahî hikmet konusunun insan eksenine evrildiği ve daha çok akıl ile vahiy dengesi planında makul düşünce üretme tarzında bakış açısının geliştiği izlenimi oluşmuştur. Abduh'un bu yöne evrilmesini zamanın değişmesiyle oluşan bâtil ve inkârcı felsefi akımlara cevap vermek istemesine ve şartlara binaen Allah, insan ve kâinat tasavvuru oluşturma amacına dayandırmaktayız. Daha çok insanı ve insan aklını merkeze alan Abduh'un ilahî fiilleri ve kâinatı anlamlandırmada İslam dini temelinde aklı odak noktasına yerleştirdiği görülmektedir. Onun hikmet temelinde Kur'an'ın ve dinin anlaşılmasına yönelik yeni pragmatist yorumlar oluşturmak istediği sonucuna ulaşmaktayız.

Kaynakça | References

- Abduh, Muhammed. *Tevhîd Risâlesi*. çev. Mustafa Behçet b. Muhammed Sâlim. haz. Mücahid Dündar-Habîp Kartaloğlu. Ankara: Fecir Yayınları, 2021.
- Abduh, Muhammed - Rızâ, Reşîd. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm Tefsîru'l-Menâr*. 3 Cilt. İstanbul: Ekin Yayınları, 2011.
- Abduh, Muhammed- Rızâ, Reşîd. *Kur'an Okumaya Giriş*. çev. Yusuf Aydın. İstanbul: Ekin Yayınları, 1996.
- Abduh, Muhammed. *Fâtîha Sûresi Amme Cüzü Tefsiri*. çev. Ömer Aydın. İstanbul: İşaret Yayınları, 2018.
- Abduh, Muhammed. *Tevhîd Risâlesi*. çev. Sabri Hizmetli. Ankara: Fecr Yayınları, 1986.
- Abduh, Muhammed. *Ve'l Asrî Sûresinin Tefsîri*. çev. Yusuf Ziyaeddin Ersal. Ankara: Doğu Matbaası, 1960.
- Afganî, Cemâleddin – Abduh, Muhammed. *Urvetü'l-Vuskâ*. çev. İbrahim Aydın. İstanbul: Bir Yayıncılık, 1987.
- Altıntaş, Ramazan. “Protestancı Söylem Karşısında İslamcıların ‘İhyacı’ Tepkisi/Cevabı: “Muhammed Abduh Örneği”. *Eskiye* 7 (2007), 49-55.
- Âmidî, Seyfüddîn. *Gayetü'l Merâm fi İlmi'l-Kelâm*. thk. H. M. Abdüllatif. Kahire: 1391/1971.
- Amir, Ahmad N. vd. *Muhammed Abduh'un Moderniteye Katkıları*. çev. Osman Şahin. *Asian Journal of Management Sciences and Education* 1 (2012), 223-242.
- Arpa, Enver. “Tefsirde Çağdaş Akılcı Ekol”. *Manas Sosyal Araştırma Dergisi* 8/1 (2019), 899-918. <https://doi.org/10.33206/mjss.459655>
- Âsım Efendi. *Kâmus Tercümesi*. 4 Cilt. İstanbul: 1305.

- Aydar, Hidayet Aydar vd. (ed.). "Muhammed Abduh'un Akılcı Metodunda Mucize ve Gayb Yaklaşımı". *İstanbul Üniversitesi Temel İslam Bilimleri Lisansüstü Öğrenci Sempozyumu-1*. 342. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017.
- Barlak, Hasan. "Safahat'ta Cemaleddin Afgani-Muhammed Abduh Diyalogu ve Mehmet Akif'e Göre Son Dönem Osmanlı Toplumunda Gençliğin İhyası". 474-494. *Uluslararası Gençlik ve Ahlak Sempozyumu*. Sinop: Sinop Üniversitesi, 2016.
- Comte, Auguste. *Discours sur L'esprit positif*. Paris: 1983.
- Çelik, Ahmet. "Birey ve Toplum İslahı Açısından Kur'an Kısılları". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22 (2004), 54 – 87.
- Çetinkaya, Bayram Ali (ed.). *Akademide Felsefe Hikmet ve Din*. Zonguldak: Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları, 2014.
- Ebi Bekr Muhammed bin Aziz, Sicistânî. *Garibu'l-Kur'an*. Dımeşk: 1414/1993.
- Ebu'l Hasen Ahmed, ibn Faris. *Mu'cemu mekâyisu'l-luga*. thk. Abdusselam Muhammed Harun. Beyrut: 1991.
- Emin, Osman. "Muhammed Abduh'un İslam İnancını Savunması". çev. Necdet Ünal. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28 (2008), 349-355.
- Fuâd, Abdülbâkî Muhammed. *el-Mu'cemu'l-müfehres li elfazi'l-Kur'ani'l-Kerim*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1986.
- Gazzâlî. *Hikmetler Kitabı*. çev. Halil Kendir. İstanbul: İlke Yayıncılık, 2007.
- Harputî, Abdullatif. *Tenkîhu'l Kelâm fi Akâidi Ehli'l-İslâm*. İstanbul: Necmi İstikbal Matbaası, 1330/1911.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd. *es-Sünen*. thk. Ahmed Şemseddin, Beyrut: Dâru'l-Kütübu'l-İlmiyye, 3. Basım, 1430/2009.
- İbn Mükerrrem, İbn Manzur Ebu'l-Fadl Cemaleddin Muhammed. *Lisanü'l-arab*. thk. Abdullah Ali el-Kebir vd. 2 Cilt. Kahire: y.y., ts.
- İkbâl, Muhammed. *Dinî Düşüncenin Yeniden İnşâsı*. çev. Rahim Acar. İstanbul: Timaş Yayınları, 8. Basım, 2020.
- İşcan, Mehmet Zeki. "Muhammed Abduh". 19. *Yüzyıldan Günümüze Çağdaş İslam Düşünürleri*. ed. Kemal Sözen vd. 435-440. İstanbul: Divan Kitap, 2017.
- İşcan, Mehmet Zeki. "Muhammed Abduh ve Sonrası Kelâmcılarda Nübüvvet". *İslam'da Peygamber İnancı*. ed. İbrahim Coşkun. 262-272. İstanbul: Ensar Yayınları, 2009.
- İşcan, Mehmet Zeki. "Muhammed Abduh'un Nübüvvet Görüşü ve Çağdaş İslam Düşüncesine Etkileri". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26 (2006), 27-55.
- İşcan, Mehmet Zeki. *Muhammed Abduh'un Dinî ve Siyasî Görüşleri*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1997.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *Yeni İlmî Kelâm*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- Kazanç, Fethi Kerim. "Kelâmî Düşüncede Kötülük Sorununa Kısa Bir Bakış". *Kelâm Araştırmaları* 6/1 (2008), 77-106.
- Kerr, M. *Islamic Reform: The Political and Legal Theories of Muhammed of Muhammed Abduh and Rashid Rıza*. Berkeley: University of California Press, 1966.
- Keskioğlu, Osman. "Muhammed Abduh". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/1-4 (1970), 109-134.
- Köz, İsmail. "Aristoteles Mantiğı ile Felsefe- Bilim İlişkisi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43 (2002), 355-374.
- Kılıç, Emrullah. *Metafiziksel İyi'den Değer'e Ahlakın Yolculuğu*. Ankara: İlem Yayınları, 2022.
- Kur'an Yolu*, Erişim 16 Haziran 2023. <https://kuran.diyaret.gov.tr/>
- Kur'an Meali*, Erişim 16 Haziran 2023. <https://www.kuranmeali.com/>
- Kutluer, İlhan. "Hikmet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 17/504. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

- Mâtürîdî. *Kitâbü't-Tehîd*. çev. Tahir Uluç. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021.
- Özdemir, Ahmet. "Muhammed Abduh'un Kur'an Anlayışı". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/33 (2018), 83- 102. <https://doi.org/10.14395/hititilahiyat.443231>
- Özerverarlı, Mehmet Sait. "Muhammed Abduh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 30/483. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Özerverarlı, Mehmet Sait. *Kelâmda Yenilik Arayışları*. Ankara: İSAM Yayınları, 2019.
- Özerverarlı, Mehmet Sait. *Mutezile Akılcılığı*. İstanbul: Erkan Matbaacılık, 1997.
- Özler, Mevlüt. *İslâm Düşüncesinde İnsan Hürriyeti*. İstanbul: Nûn Yayıncılık, 1997.
- Pezdevî, İmam Ebu'l Yusr Muhammed. *Ehl-i Sünnet Akâidi*. çev. Şerafettin Gölcük. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1980.
- Reichenbach, Hans. *The Rise of Scientific Philosophy*. Berkeley-Los Angeles: University of California Press, 1951.
- Reşîd Rızâ, Muhammed. *Tarihu'l-Ustazi'l-İmam eş-Şeyh Muhammed Abduh*. Mısır: Matbaatu'l-Menar.
- Sıddîki, Mazharuddin. *İslâm Dünyasında Modernist Düşünce*. çev. Murat Fırat. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1990.
- Sigmund, Freud. *Dinin Kökenleri*. çev. Selçuk Budak. Ankara: Öteki Yayınları, 1999.
- Stromberg, Roland. *An Intellectual History of Modern Europe*. New York: Appleton-Century-Crofts, 1966.
- Şehistânî. *Nihâyeti'l-İkdâm*. Kahire: Mektebetü's-Sekafeti'd-dîniyye, ts.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. *Câmi'u's-sahîh*. thk. Hâlid Abdulğani Mahfûz. Beyrut: Dâru'l-Kütübu'l-İlmiyye, 5. Basım, 1435/2014.
- Tokatlıoğlu, Melek Büşra. "Muhammed Abduh'un Akılcı Metodunda Mucize ve Gayb Yaklaşımı". *İstanbul Üniversitesi Temel İslami Bilimler Öğrenci Sempozyumu*. ed. Hidayet Aydar-Muhammed Ezber. 336-345. İstanbul: 2017.
- Topaloğlu, Bekir. "Abdüllatif Harpûtî'nin Astronomi ve Din Makalesinden". *Kelâm İlmine Giriş*. 293-315. İstanbul: Damla Kitabevi, 2021.
- Türk, İbrahim Caner. "Osmanlı Son Dönem Şöhretli Âlimlerinden Muhammed Abduh'un Eğitime Dair Düşünceleri". *Akademi Sosyal Araştırmalar Dergisi* 43/2017, 261-281.
- Uludağ, Süleyman. "İbret". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/367. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Uludağ, Süleyman. *İslâm'da Emir ve Yasakların Hikmeti*. Ankara: TDV Yayınları, 2018.
- Ünverdi, Mustafa. "Çağdaş İslâm Düşüncesinde Taklit Karşıtlığı -Afganî, Abduh ve Musa Carullah Örneği-". *IV. Uluslararası Kültür ve Medeniyet Kongresi*. ed. Bülent Cercis Tanritanır-Amaneh Manafidizaji. 127-149. Mardin: Institution of Economic Development And Social Researches Publications, 2018.
- Yazır, Elmalılı Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. sad. İsmail Karaçam vd. 3 Cilt. İstanbul: Azim Dağıtım Yayıncılık, ts.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kâsim Carullah Mahmud İbn Ömer. *Esasü'l-Belağa*. Beyrut: ts.